

MISKOLCZY AMBRUS

Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság?

(avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)*

A felvilágosodás központjában az emberi méltóság gondolata és eszménye áll. Ezt viszont a liberalizmus érvényesíti. A liberalizmus alkalmazott felvilágosodás. A kérdés: miként és hogyan alkalmazza a liberalizmus a felvilágosodást? Más szóval: mit tanultak a történelemből?

A magyar történetírásban, ha nem is ilyen formában, mégis élesen vetődik fel ez a kérdés. A magyar történészek ugyanis a maguk módján már évtizedek óta azon is vitatkoznak, hogy van-e folytonosság a két magyar reformkor között, vagy az 1790-es évek derekán megtorpant a reformtörekvések folyamata, és csak egyes magányos reformerek éltették magányukban hajdani gondolataikat. 1790-ben ugyanis vége szakadt a felvilágosult abszolutizmus viszonylagos közéleti csendjének. Mozgásba jött a magyarországi társadalom. Jól körvonalazható politikai irányzatok léptek színre. Összehívták az országgyűlést. A nemeség egy része folytatta volna a felvilágosult abszolutizmus – minap még oly elszánt – reformtörekvéseit, részint törvényhozó munkájával, részint törvényelőkészítő tevékenységével. Az 1791-es diétán kilenc országgyűlési bizottságot állítottak fel, hogy vaskosabb szakértői véleményekben, ún. operátumokban fejtsek ki véleményüket a nagy reformkérdésekben, melyek gyakorlatilag a korabeli társadalmi, politikai és szellemi élet fő területeire terjedtek ki. A forrongás jeleként a radikálisabb értelmiségiek már forradalmi megoldásokkal is kacérkodtak. A magyar felvilágosodás ezen legaktívabb híveit 1794-ben letartóztatták, a következő évben néhányukat lefejezték, sokukat pedig bebörtönözték, és a reformtörekvéseket elfojtották. Kérdés: milyen sikerrel? És miként lehet érzékeltetni az 1790-től az 1830-as évekig húzódó folyamatok és események dinamikáját?

Ezen kérdésre először történészek válaszait sorakoztatjuk fel, majd azt mutatjuk be, hogy maga Kossuth miként szólott hozzá ehhez a vitához, pontosabban a vita előtti vitához, mert még mielőtt a minapi vita kibontakozhatott volna, elemei már megjelentek. Végül azt vizsgáljuk, hogy miként járulhat ezen vita mérlegének megvonásához Kossuth pályája lényeges mozzanatainak az ismerete. Közben pedig érzékeltetni próbáljuk azt is, hogy a vita tétje nagyobb, mint első pillantásra gondolnánk. Mint minden történészvita, a magyar folyamatosság-vita is egyszersmind hatalmi és ideológiai harc; értékörzés, pozícióörzés és

* A jelen dolgozat a *Kossuth Lajos és a magyar demokratikus kultúra* című kismonográfia egyik előtanulmánya, amelyet a Habsburg-Intézet ösztöndíjasaként készítettem.

-szerzés is motiválja. Bár ezen vonatkozások elemzése ma már divat,¹ ezen alkalommal nem foglalkozunk ilyesmivel, hiszen olyan tartomelemzést igényel, és a vitatkozó felek megnyilatkozásainak olyan vizsgálatát, amelyre nincs terünk és kedvünk. Az egymásnak feszülő érvek és ellenérvek rendszere, szerkezetisége, a kijelentések valóságfedezetének megjelenítése – ezek lesznek a bemutatásra kerülő lényeges mozzanatok.

A magyar vitairódalom „köpönyege”

Paradox módon az első nagy vitázó, Concha Győző (1846–1933) önmagával vitatkozott. Az államtudományok kiemelkedő szakértője az 1961. évi *Új Magyar Lexikon* szerint „reakciós és sovíniszta”, aki „jelentős befolyást gyakorolt a magyar állam- és jogtudományok [...] fejlődésére”. A történetírásra is, bár – egy-két kivétellel² – méltatlanul a statisztika szintjére szállították le a nagy összefoglalók. A *kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* című, 1885-ben kiadott munkája az 1930-as évek *Magyar története* szerint „ma is igen tanulságos”, és ez szó szerint így maradt a mai napig.³

Concha elsőként vázolta fel a magyar felvilágosodás politikai irodalmának gazdagságát, és némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a későbbi vitapartnerek az ő „köpönyegéből” bújtak ki, ha ezt nem találnák sértőnek, mert kétségtelen, hogy Concha „köpönyege” ki-sebb, mint Gogolé, ahonnan az orosz irodalom lépett elő, és nem is olyan előkelő. Igaz, nem azért, mert ez a mű csak kis zsebkönyv, amely az *Olcso Könyvtár* című sorozatban jelent meg, hanem inkább azért, mert a céhes történészek nem igazán szeretik a céhenkivülieket.

Concha felvilágosodáspárti: „Én a fölvilágosodás korszakát hazánkra nézve a legjelentékenyebbnak kell hogy tartsam, mellyel, ami az eszmék gazdagodását és újságát illeti, kevés időszak vetekedhetik hazánkban”.⁴ A főszerepet viszont a központi államhatalomnak tulajdonította. „A nemzetet álmából a királyság költötte fel, [...] a 90-es évek »fölserkent érzékenységét« nem a francia mozgalmakhoz kell kötni, hanem Mária Terézia uralkodásához és II. József felvilágosodásához.” Az 1790-es évek országgyűlési bizottságainak munkálataiban „mindenütt József szellemére akadunk”. Ezek azonban nem emelkednek „József társadalmi szabadelvűségéig”, hiszen a rendies alkotmányos és társadalmi szerkezethez ragaszkodnak, bár „részletekben telvék engedményekkel az új kor követelményei iránt”.

Concha Győzőnek állandóan szembe kellett néznie a lehetséges és valóságos váddal, amely a felvilágosodást idegen importnak tartja, nemzetietlen és gyökértelen jelenségnek. Ma ezen mosolygunk, akkor létkérdés is volt a vád megfogalmazása és elhárítása. Concha érvelése jól érzékelteti a kozmopolitizmus és a nacionalizmus viszonyát:

„A fölvilágosodás világpolgári irányja addig tart, míg annak egy nemzet a hordozója, melynek nyelvét használják a többiek is a magasabb szellemi élet terén, s míg az a társadalom felsőbb rendűre szorítkozik.

De a fölvilágosodást saját dialektikája előbb-utóbb nemzetivé teszi; a »megvilágosodás« akkor teljes, akkor éri el célját, ha közönségessé válik, a valóban megvilágosodott mindazok megvilágosodását kell hogy kívánja, akikkel együtt él, a megvilágosodás szükségképp demokratikus, a nemzeti nyelv a fölvilágosodás eszközéül tekintetik.

¹ Kitűnő román példa Matei, Sorin Adam: *Boierii minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*. București, 2004.

² Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 47. évf. (1923) 1–4. sz. 72–73.; Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926. 14.

³ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Budapest, 1936. 608.

⁴ Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest, 1885. 61.

Céllá a nemzetit, melyért élni-halni kell, a megvilágosodásban az a mozzanat teszi, mely a vallás ellen s a demokráciára irányul”, és amint „a vallás ereje gyöngül, helyébe lép a rokon természetű nemzeti”.⁵

Concha nagy felfedezése a korabeli röpiratirodalom. Művének újszerűsége az, ahogy ennek a röpiratirodalomnak az alapján megjeleníti a reformmozgalmak szellemét:

„Ez irodalmat, a nemzet szellemének épp oly édes gyermekét, mit aminő törvényhozási nyilvánulása volt, hozzá kell vennünk a 90-es évek jellemzéséhez, s akkor azokat méltán számíthatjuk nemzetünk életének legnagyobb forduló pontjai közé, méltán kezdetjük velők a 48-diki reformok történetét, melyek kiinduló pontja, valódi forrása nem a jelen század húszas, harmincas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő.

A harmincas évek reformmozgalmi semmi új eszmét nem hoznak fölszínre, ami már itt föl ne tűnt volna, sőt el nem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harmincas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de amit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még ekkor sem kelhetett ki.

A kapcsolat a 30-as évek reformmozgalmi s a múlt század végének politikai irodalma között sokkal szorosabb, mint rendesen fölvenni szokás, ez irodalom hatását nem semmisít meg teljesen a közbejött reakció, a fölvilágosodási éra hagyománya nemcsak általános szabadelvű irányával, nemcsak homályos, ismeretlen képével gyakorolt befolyást, annak politikai irodalma konkrét képen tartotta meg a nemzet szellemének egykori emelkedését a későbbi idők kiválóbb politikai egyéniségei részére.”⁶

Csak hogy a jakobinus per, a kemény cenzúra „a lélektani elrettentés által zárja le a reformerek ajkait”. Az eredmény: teljes pangás. Ennek bemutatása azonban ellentmond az első fő tézisnek:

„Az elvakult reakciónak sikerült a nemzet szellemét más irányba terelni. A nagy többségben a franciák szeretetének, az alkotmány tovább építésében a franciák gyűlölete, a múlthoz való makacs ragaszkodás ad helyet, s akik a nemzetet franciákért lelkesítették – a költők – most ellenök tüzelik; az alkotmány kérdéseit a francia köztársaságtól fenyegetett nemzeti függetlenség és dinasztikus hűség hangoztatása, az ősi nemzeti vitézség élesztése a francia háborúban váltják föl; a reformoknak neve is kivesz a közönytudatból, a közélet magasabb rugójának, bár a politikától teljesen elszakítva, a nemzetinek eszméje marad meg, melyet a költészet, a szépirodalom tart ébren, s mely az 1795-től tartó harmincéves szomorú politikai érának egyedüli világító fénye s az öntudatlan közvetítő a múlt század 90-es s a jelen 30-as éveinek reformtörekvései között.”

Concha – láttuk – először az államhatalomnak róttá fel a komor változást. De ahogy – írás közben – jobban elgondolkozott az okokon, más magyarázatot is talált:

„Múlt századi reformirodalmunk és reformtörekvéseink az életben nélkülözték nagy becsök, jelentőségök dacára is azt, ami az új eszméknek állandóságot, kivihetőséget biztosít; nem ragadták meg az egész nemzetet, de ami még ennél is fontosabb, elveket gyakorlati részletek, a megvalósítás fogásai, expediensei nélkül állítottak föl.”

Concha Győző tehát felállította a folyamatosság tézisé, és aztán meg is döntötte azt, amikor csak az irodalomban látta a felvilágosodás szellemének éltetőjét. Igaz, az 1790-es évek szellemét még fellelte Berzeviczy Gergelynek a jobbágyfelszabadítás mellett érvelő 1804-es latin nyelvű munkájában, és ezt mint valami fáklyát villantotta fel, hogy egyszerre élesebben rajzolódjanak ki a múlt és jelen fejleményei, éspedig az 1830–1840-es évekbeli

⁵ Concha: *A kilencvenes évek*, 63.

⁶ Concha: *A kilencvenes évek*, 65–66.

liberális eszmék kiérleltégének körvonalai, a reformkor politikai programjainak gazdagsága.

Concha önellentmondása nemcsak művét, hanem forrásait is jellemzi. Idézzük őt magát, folytatva azt a gondolatmenetet, amely a felvilágosodás hagyományának továbbélését emelte ki: „Amit Szalay 1844-ben ez irodalom hatásáról följegyez, hogy »mi, kik a legújabb ivadékhöz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth lapjait olvastuk, hanem Kultsáréit vagy Mártonéit, bizony nem ezekből, hanem legalább részben – az 1790–1792-diki pamfletirodalomból – merítettük publicisztikai ismereteinket«, határozottan tanúsítja a fentebb kiemelt kapcsolatot, és az a reformmozgalom több vezéregyéniségének hasonló megjegyzése által lenne támogatható.”⁷ Sajnos a szerző nem támogatta meg. És csak később idézi Szalay László eszme-futtatásából azt a részt, mely szerint a nagyatyák az 1790-es években elindultak „a nyugoti alkotmányosság sátorai felé”, és ezzel „megkísértették az utat, melyet fiaik megburjánóztattak, hogy unokáiknak legyen mit gyomlálniok”.⁸ Ez a megjegyzés már mintha a folyamatosság ellen szólna. Mivel magyarázható a kétségtelenül érvényesülő kétértelműség?

Jellegzetes nemzedéki ellentét tanúi lehetünk: a fiúk az atyák ellen fordulnak, és a nagyatyákkal szövetkeznek. Szalay általános sémát alkalmazott, és nyilván át is élte. Idézetünk mégsem egyértelmű érv a folyamatosság és megszakítottság téziseinek vitájában. Mert Kultsár és Márton is a felvilágosodás eszmeiségét éltette. A gyomos út pedig kétértelmű metafora. Mert van út, de mivel begyomosodott, nem járnak rajta, és így az eredmény: folyamatosság nélküli folyamatosság, legfeljebb virtuális folyamatosság. Szalaynál a célzat is egyértelmű: elhatárolódás Kossuthtól, saját politikai tábora, a centralisták szellemi autonómiájának kiemelése érdekében. Más kortársaknál inkább a megjelenített történelmi idők valamiféle átélése lehet az ellentmondás forrása. Pulszky Ferenc, ez a szípkázó szellem, emlékirataiban úgy látta, hogy a kivégzések és bebörtönzések nyomán „a politikai diszkusszió még magánkörökben is elnémult”,⁹ viszont ugyancsak emlékirataiban ő maga számolt be arról, hogy a pesti arisztokraták közül sokan „valódi frondeurök”, akik „szívökben mind napoleonisták, mindig jósolgatták az osztrák monarchia bukását”, a kormány pedig azért nem lépett fel ellenük, mert „kozmpolita nézeteiknél fogva alig tartotta [őket] veszedelmeseknek”.¹⁰ (Esterházy Miklós herceget sem vonták felelősségre, holott a franciák eljátszottak azzal a gondolattal, hogy királlyá teszik meg, és Stendhal is talán ezen ügyben járt Magyarországon.¹¹) A regényíró Pulszky szerint is 1795 után hosszú időre „a nemzet alkotmányos érzülete elaludt”,¹² miközben az emlékiratíró nem annyira szunyókáló világot tárt elénk. Alvás és ébredés tehát képlekeny és célirányosan alkalmazott formulák. A mozgósítók, az ébresztők azért beszéltek szívesen alvásról, mert így saját jelentőségüket is megemelték, ugyanakkor már ébren voltak, a folytonosságot képviselték maguk. Jókai Mór egyik nagy regényének sárospataki diákjai a századfordulón a „csittvári krónikát” olvassák titokban, amelyben ott találni a jakobinus kátét és Napóleon magyarokhoz szóló kiáltvá-

⁷ Concha: *A kilenczvenes évek*, 69. A Szalay-idézet lelőhelye: Szalay László: *Publicisztikai dolgozatok. II.* Pest, 1847. 17.

⁸ Concha: *A kilenczvenes évek*, 175.

⁹ Pulszky Ferenc: *Életem és korom. I.* Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1958. 40.

¹⁰ Pulszky: *Életem, I.* 40

¹¹ Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek.* Budapest, 1973. 255–264.

¹² Pulszky Ferenc: *A magyar jakobinusok. II.* Ford. Beniczky Emil. Pest, 1862. 178.

nyát. Majd aztán az 1820-as években maga József nádor oktatja ki az egyik ébresztőt, hogy addig jó, amíg az ország alszik.¹³

A magyar történetírás megmaradt azon hagyománynál, amely a reformkort az 1825-ös diétával indítja, ugyanakkor jelezve, hogy az igazán szabadelvű reformelképzelések 1830 után jelentkeztek. Ezt a historiográfiai hagyományt még Horváth Mihály alakította ki 1864-ben kiadott *Huszonöt év* című összefoglaló munkájában. A munka címével is a reformkor egyediségét akarta kifejezésre juttatni. Ugyanakkor érzékeltette a folyamatosságra utaló mozzanatok közül azt, hogy akadt egy olyan „kis csoport”, amely „a nemzetiség és szabadság megmentésén” munkálkodott, amikor „a látszólag mindenféleképp tespedő és sorvadó korban fejtette ki a nemzeti megifjodás és emelkedés egy új, hatalmas tényezőjét, a nemzeti nyelvet és irodalmat”.¹⁴ Arról viszont ezen alkalommal nem szólt, hogy 1802-ben újabb ún. jakobinus perre került sor, és felségsértés miatt két fő még porba hullott. (Ezt korábban megírta, amikor arról is szólt, hogy a századeleji diétákon „egynémely nemesebb egyéniség már az új kor nyelvén kezde szólani”.¹⁵) Vajon ez az epizód már nem illett a koncepcióba? Hiszen a *Huszonöt év* a reformkor újszerűségét akarta kiemelni. Vagy azért hallgatott a szerző a tragikus fejleményről, mert egyszerűen elfeledkezett róla? Igaz, az uralkodóval való kiegyezés lehetőségére számítva, a mártírok emlékével okosan kellett gazdálkodni...

A tízkötetes Millenáris Történetben is a Horváth Mihály által kialakított hagyomány él, megszorításokkal. Mert az átmeneti időszakban – a 18. századot oly mélyen ismerő Marczali Henrik szerint – „a francia felforgató eszmék veszedelme megszűnt, ismét útja nyílt a reformnak”, és amikor a magyar nyelv terjesztése érdekében törvényeket hoztak, akkor „a nemzetiségnek demokratikus alapra helyezése volt az az elv, mely itt jelenik meg történetünkben először”. Egyelőre a mostoha feltételek között „még aránylag kis szám [...] küzd a nemzet szabad fejlődésének eszméje mellett”, melynek lényege: a szabadelvűség, és központi alakja Széchenyi István,¹⁶ akiben akkor az új Magyarország Mózesét tisztelte a historiográfiai közvélemény nagy része. Az 1825–27-es diétán a rendi alkotmányosság megszállásán fáradozó politikusok „megtermékenyítették a lelkeket, fogékonytá tették a nemzetet az alkotmány és a nemzetiség érdekei iránt, s ily módon megvetették a jövő alapjait”.¹⁷ Jellemző, hogy az a Ballagi Géza írt így, aki a magyar röpirodalmat a legalaposabban ismerte, és aztán gyűjteményét közkinccsá tette, amikor a Fővárosi Könyvtárnak adományozta. Számára már 1793-ban megszakadt a folytonosság, mihelyt a cenzúra szigorúbbá vált, és már nem jelenhettek meg a felvilágosult reformokat és utópiákat igenelő írások.¹⁸ A folytonosság és megszakíttottság kérdése azonban az 1920-as évek elején (újra) előtérbe került.

Az 1920–1930-as évek értelmezései

A történelem tüzte napirendre a kérdést. A közép-európai államhatárok átrajzolása és a térség átstrukturálása tette aktuálissá, nem is beszélve arról, hogy Magyarország drámai megrázkódtatásokon ment keresztül. A korlátozott választójogra épülő – egyszóval oligar-

¹³ Jókai Mór: *Eppur si muove és mégis mozog a föld (1872). II.* Budapest, 1965. 89.

¹⁴ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848. I.* Budapest, 1886. 46.

¹⁵ Horváth Mihály: *Magyarország történelme. VI.* Pest, 1863. 195., 205.

¹⁶ Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. A magyar nemzet története. VIII.* Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898. 578., 602.

¹⁷ Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora. A magyar nemzet története. IX.* Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1897. 182.

¹⁸ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Budapest, 1888. 809.

chikus vagy arisztokratikus – liberális rendszert felváltotta a köztársasági demokrácia, ezt pedig a kommunista diktatúra, az ellenforradalom nyomán pedig autoritér vonásokkal átszótt oligarchikus alkotmányosság épült ki. A történész szakmának ezen traumák terhe alatt kellett nyilatkoznia, magyarázatot keresni arra, ami történt. Megindult – korabeli fordulattal élve – az átértelmezés.

Nemzetpolitikai számvetések

A hangadó egyetemi tanárok ún. reformkonzervatív irányzatot alkottak. Autonómiájukat a szellemtörténet felkarolásával is próbálták biztosítani, ami azért olykor olcsó szellemkultuszt jelentett a történelmi materializmus lapos anyagkultuszával szemben. Ez utóbbi mentségére legyen mondva, a kommünnek nem volt ideje a maga történeti műveit megírni. Saját értelmisége vagy elméleti magasban szárnyalt, vagy ki kellett mennie a frontra, vagy egyszerűen éretlen volt a feladatra. Így a kommün alatt a majdani reformkonzervatív Szekfű Gyula vállalta el Magyarország történetének megírását, de mire hozzáfogott volna, már felszámolták a rendszert. Viszont megírhatta az új idők ideológiai kézikönyvét *Három nemzedék* címmel, amelynek választ kellett adnia a kérdésre: miért történt mindaz, ami történt. A mű – többek között – némi arisztokratizmusra való hajlam és nyárspolgáriság sajátos egyvelege. Nincs abban semmi sértő, ha érzékeltetjük, hogy Szekfű is amolyan nyárspolgárként kiállt a *civitas* védelmére.¹⁹ Az ostromlott vár komplexusa kortünet. Kérdés: miként érvényesül?

Szekfű Gyula, ez a kifinomult *homo ideologicus* felvilágosodás- és liberalizmus-ellenes is volt a maga szelektív módján, miközben a rendi konzervativizmust is élesen elmarasztalta. Mérvadó prófétája Széchenyi István, akinek szabadelvűsége helyett nemzeti és erkölcsi elkötelezettségét állította előtérbe, a fokozatos és szívós reformot, amely állandó gazdasági és társadalmi építómunkával társult. Széchenyi társadalmi szolidaritásának megnyilvánulásait megpróbálta kijátszani a liberalizmus társadalmi programja ellen. Széchenyivel szemben Kossuth Lajos a rombolás géniuszaként jelenik meg. Szekfű ezen alkalommal a magyar felvilágosodást arra sem méltatta, hogy felidézzen valamit belőle. A liberalizmust pedig olyan importjelenségnek tartotta, amelynek térhódítása minden rossz oka és forrása lett. A romlást súlyosbította a szerinte rosszul asszimilálódott zsidóság gazdasági, politikai és kulturális tevékenysége. És ezzel a szelektív antiszemitizmus bevonult a magas értelmiségi világba, ami később magát Szekfű Gyulát is feszélyezte, és szabadulni is akart tőle. Nagyságára vall, hogy ezt oly sok vonatkozásban megtette.

Nem véletlen, hogy a *Három nemzedékről* Concha Győző írta az egyik legalaposabb szakmai kritikát,²⁰ és ebben önmagához híven bírálta Szekfű antiliberalizmusát, mely „sehogyan sem engedi meg, hogy a liberális irány a nemzet lelkéből fakadjon”.²¹ A liberális elv lényege az egyéni szabadság, amelyet történelmünkben is először a nemesi egyenlőség és szabadság eszményével próbáltak érvényesíteni. (Hasonló álláspontot képviselt 1945-ben Moór Gyula.²²) Így a liberális elv „nemzeti, ősi termék, melynek a jobbágyi rendre is ki kel-

¹⁹ A nyárspolgár nem onnan kapta a nevét, hogy nyársat nyelt. Ez népi etimológia. A magyar szó német tükörfordítás révén született, a Spiessbürgerből. Spiess lándzsát és nyársat jelent. A polgárnak városa védelmére lándzsával kellett kiállnia.

²⁰ Vö. Dénes Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, 1976. 167.

²¹ Concha Győző: A konzervatív és liberális elv. *Budapesti Szemle*, 1921. ápr.–máj. 532. k. 48–49.

²² Moór Gyula: A demokrácia örvényei. Lásd: *Moór Gyula*. Szerk. Szabadfalvi József. Budapest 2001. 178.: „...az olyan példák, mint Werbőczy Hármaskönyvének híres *primae* [...] *nonus-a*, amely az

lett hatni, ha tulajdonnal, munkaszabadsággal akarták ellátni”. Concha tehát a magyar liberálisok lényegét a jogkiterjesztésben látta. Erre ösztönzött a 18. századi kormányzati jobbagyvédő és nemességellenes politika, az 1790-es évek magyar és „magyarfaló” politikai irodalma. És természetesen Szalay László a klasszikus példa arra, hogy az 1790-es évek magyar politikai irodalma, „ha [...] csak csekély egyenes hatást gyakorolt is a nemesség egészére, a liberális reform vezéregyéniségeire, nem tűnt el nyomtalanul”.

A folyamatosság–megszakítottság kérdésében a történetírásnak is nyilatkoznia kellett. Mondhatnánk, két nagy forráscsoport követelte szólásjogát. Az egyik a levéltári anyag, a másik a könyvészeti. Mindkettő mesterére talált Mályusz Elemér és Eckhardt Sándor szemléjében.

Mályusz Elemér a *Három nemzedék* ellenében fejtette ki nézeteit. A *reformkor nemzedéke* című tanulmányában is arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Három nemzedék* mellőzte az 1790–1825 közötti fejlemények elemzését, és így lett „a reformkor a hanyatlás korának kezdete”.²³ Ez pedig optikai csalódás. Hiszen 1790-től néhány évig lassú fejlődést ígérő „konzervatív reformmunka” bontakozott ki. Eredménye a diétai bizottságok munkálataiban öltött testet. Ezekbe – hála a bizottsági tagok sokoldalú tájékozódásának – „mint a legfinomabb hajszálcsöveken minden szellemi érték felszívódott”. „Mágnás és polgár, köznemes és pap együtt dolgozott, s a magyar – énjének elnyomásával – szinte a lélekben való újjászületés, lassú átfarmálódás küszöbéig jutott el. [...] Ezzel Magyarország önjeléből oda jutott, ahol a többi nyugati állam volt.” És úgy tűnt, „elmaradottságunk, hogy nem estünk át az abszolutizmuson, most szerencsénk lett volna”. Hiszen: „Mindaz, ami a 19. század legelején élő liberálisok előtt ideál gyanánt lebegett: alkotmány, mely biztosítja az állampolgárok jogait és egyéni szabadságát, a törvényhozó hatalom megoszlása az uralkodó és a nép képviselők között, ugyanennek ellenőrzése alatt álló végrehajtó hatalom, a bürokratizmus ellensúlyozására az önkormányzat megerősítése és fejlesztése, mindez még megvolt magyar földön.” A rendi szervezetet „csak új életerővel, friss energiával kellett megtölteni”, például biztosítani a törvényelőtti egyenlőséget, „s ekkor Magyarország merész lendülettel utánzás nélkül Anglia mellé került volna”. Csakhogy a jakobinus „minoritás” kompromittálta a konzervatív reformmunkát, és provokálta az uralkodóházat, amely a haladás ellen fordult. Végzetesen! Hiába követelték a rendek a bizottsági javaslatok diétai megtárgyalását, az uralkodó még a sérelmi ellenzéki is jobb szemmel nézte, mint ezt. Így aztán Mária Terézia korába zuhant vissza az ország, a közszellem „még elmaradottabb lett”. „A lelkeken már egy pusztító számum rohant végig, leperzselve, kiégetve az önzetlen lelkesedést és minden fogékonyságot a reformok iránt, s tért nyitva a magyar faj bűnös hajlamainak a szabad érvényesülésre.” Az 1825–27-es diéta ugyan elővéteti az immár több mint harmincéves munkálatokat, és azok szemmel tartásával újabbak készítését határozza el, de az eredményben nincs köszönet, „az újabb munkálatok alacsonyabb fejlődési fokot képviseltek”. Széchenyi korszakalkotó reformtervei azonosak az 1790-es évek operátumainak javaslataival. Igaz: „Mindazok az eszmék, amelyek Széchenyi tanait együttesen adják, külön-külön előfordulnak már az ő fellépését megelőző korszak írói és gondolkozói műveiben is.”²⁴

Mályusz Elemér, amikor ezt a képet felvázolta, már dolgozott Sándor Lipót nádor iratainak kiadásán. Ebben aztán mesteri módon vázolta fel az államhatalom győzelmét a tár-

„una eademque libertas”-ról beszél s amely szerint a bocskoros nemest s a mágnás főurat egyenlő szabadság illeti meg, [...] azt bizonyítják, hogy a demokráciának, az egyenlőség és szabadság gondolatának a magyar múltban is megvannak a gyökerei”.

²³ Mályusz: *A reformkor*, 17.

²⁴ Mályusz: *A reformkor*, 20., 27–28., 32., 42.

sadalom felett, de a felvilágosodás eszméinek továbbélését nem nyomozta, hanem döbbenetesen jelezte, hogy az 1790-es évek még felvilágosodott és reformokra hajló magas tisztviselőire évek múltán nem ismerünk rá, mert „a reakció vaskezével a maga képére gyúrta át az embereket is”.²⁵

Az eszmetörténetész Eckhardt Sándor azt térképezte fel, hogy a francia forradalom eszméi miként hatottak és éltek Magyarországon: „az alkotmányos kormányzat gondolata és a demokratikus eszme átítatta a nemzet széles rétegeit, és így a negyvennyolcas forradalmat készítette elő”. Az új eszmék „nyomtalanul” tűntek volna el, „mint Martinovicsék forradalmi törekvései, ha a haladás termékeny gondolata mélyebben fekvő titkos erőket nem bolygat meg: a nemzeti érzést, mely a nagyarányú nemzeti fejlődésnek és a sajátos magyar kultúrának lett a kútfeje”.²⁶ Eckhardt Sándor egyik példája a folytonosságra „a konzervatív” Fejér György 1809. évi értekezése az akadémia felállításának szükségességéről, amelyben Voltaire-t idézte, Condorcet fejlődélméletét alkalmazta, és így érzékelhető, hogy „a magyar reformmozgalom továbbra is a francia forradalmi eszmék varázsa alatt áll”.²⁷ Tegyük hozzá, azért Fejér mégsem olyan konzervatív, mint amilyenek például a kormányhivatalok vagy egyházi fölöttesei előtt kellett mutatnia magát. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy 1809-ben őszintén mozgósított a rendiség védelmében, óraműhöz hasonlítva a rendi világot.²⁸ Hívő pap lévén, keményen védelmezte felekezete hitigazságait, a felvilágosodás relativizáló szemlélete ellenében,²⁹ az élő Isten jelenléte a világban számára is az emberi élet feltétele, mert ha nem, akkor „oda az erkölcsiségünk minden ösztöne, gyámola, díjja”.³⁰ 1809-ben azonban olyan értekezést is közzé tett *Az ember kimivelvetéséről*, amelyben az emberi szabadság autonómiája mellett érvelt,³¹ Rousseau-t idézte, kifejtve, hogy miként le-

²⁵ Mályusz Elemér: *Bevezetés*. In: Mályusz Elemér (szerk.): Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Budapest, 1926. 56.

²⁶ Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, [1924] 2001. 214.

²⁷ Eckhardt: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, 209.

²⁸ Fejér György: *Pest szabad királyi városa felfegyverzett polgárihoz tartatott beszéd a polgári hívségről s hivatalbéli engedelmességről felszentelt zászlóikhoz hiteltetésök alkalmatosságával*. Pest, 1809.

²⁹ Fejér György: *A vallásbeli türedelem vizsgálata azon egy szóra a maga idejében, melyet annak gyarapodására mondott R. Komáromban 5-dik Juni. 1814. Kalmár József a H. C. tartó gyülekezet egygyik prédikátora*. Pest, [é. n.]

³⁰ Fejér György: *Bévezetés a philosophiába vagy is: a propaedeutica*. Buda, 1836. 152.

³¹ „Ha a kormányzás a lélek kimivelésébe avatja magát mégis, úgy ennek szükségét szaporítja inkább, hogy sem kielégítené. Csak némely oldalról, elcsavarva formálja ki, intézi el, inkább rabságba vetemíti az embert, mintsem szabadságot, magától való életet szerezne neki. A képzelődés, részvétel, erkölcsösen gondolkodás, melyeknek fejtegetésére fordítja a kiformaltatás főképpen minden erejét, az országátnál számba se jó; az esméret, képzés és a durvább érzékenység emészti meg minden erőlködésit. Így törpül el a polgári kormányzás kimivelése alatt az Ember. Ha a világosodást, munkásságot elősegíti, ezt csak azért, hogy azáltal a társasági célok elérését előmozdítsa, a megszerzést könnyebbítse, a birtokot kellemetesebbítse, a haszonvételt közönségesebbé tegye. Így esik rabságba a polgári kormányzás intézete alatt az Ember. [...] Az embert tehát elég arra bírni, hogy önnön tehetségét észrevegye, érezze, a többi magára kell bízni. De az ember kiformaltatását, ha egyszer elkezdte, a polgári törvények által meg se köthetni, sőt azt se akadályoztatni meg, hogy el ne kezdje. [...] A szegénység, az erőszakoskodás, a rabi sors, elfajult érzés, elcsüggedés egész nemzetet is elerőtleníthetnek, a tehetősebb elméket is beszoríthatják, de az ő eleven indulatjuk mindazáltal kitör nyilván. Meg nem akadályoztatni, hogy imitt-amott egyik-másik szabad lélek békóit lerázni, szabadon lélegzeni, amennyire kitelhető, ezen szabadságát killebb-killebb terjeszteni ne próbálja. Ha elejétén csak az lett, ami lehetett Hazájának szorongattatott állapotjára és az uralkodó eleítéletekre nézve, lassanként felemelkedik ezentúl, azon eleítéleteket

het tanulni „a természet nagy iskolájában”, majd művét *Az Ész* dicsőítő ódával zárta.³² 1817-ben alapító-szerkesztője lett a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratnak, amely a rendiség elfogadása mellett a felvilágosodás és a korai liberális reformevolúcionizmus megnyilatkozásainak tárháza is lett. És természetesen az idő múlásával a liberalizmus erősödött.³³ Példa erre „a konzervatív” Fejér György liberális szellemű cikke a nemességről, amely a majdani érdekegyesítő programot előlegezi meg, amikor a nemesség részleges adózásáról, a polgárság diétai képviselétéről, úrbéri reformról szolt, és jelezte a várható eredményt is: „Ezek szerint ama grádicsonként felemelkedés, mely az egész természetben uralkodik, hazai alkotmányunkban szerencsésen fennmarad, az atyafi tagok egy testté szorosabban egyesülnek, s a magyar nemesség a minden akadékokat meghaladó, minden erőszakot trutzoló időnek lépéseit bátran szemlélheti!!”³⁴ És ki ne értette volna az üzenetet? A szerző is tisztában volt saját merészségével.³⁵ És tudomásul kellett vennie: „a nemes uraságok visszavonták az előfizetést.”³⁶ 1849-ben ugyan a radikális sajtó kiszervezte az öreg paptanárt azért, mert szerinte nem gyújtott gyertyát Buda visszafoglalásakor: „A letűnt századok sötétségéből, mint madárijesztő, fennmaradt egy korhadó oszlop rettentő példájára

megcáfolni, a határokat killebb nyomni törekedik sat.” Fejér György: *Az ember kimiveltetése. I.* Pest, 1809. 41–43.

³² Ész! nemünknek legbecsesebb, tulajdon
Dísz; fő kincsiünk; Te magasztalod fel
Gyenge sorsából egyedül királyi

Rangra az Embert!

[...]

Így tehát méltán zugolódik én bús
Lelkem oly dölfős gonoszokra, kik még
Téged elnyomni, s sanyarú bilincsbe

Verni akarnak!

Fejér György: *Az ember kimiveltetése. II.* Pest, 1809. 337.

³³ Fenyő István: *Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben.* In: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I.* Budapest, 1979. 280–337.

³⁴ Y. [Fejér György]: *A nemességről. Tudományos Gyűjtemény, 1820. XI. 35–36.*: „Megtarthatja-e jövőre is a magyar nemesség mind ezen jussait [...] „készek lesznek ők, az országgyűlésén megszólíttatván, a köz szükséglet önként való segedelmökkel, katona adással, értékeikhez képest pótolgatni, mivel eddig is a végre csaknem esztendőnként adogattak. Készek lesznek ők az adózó nép könnyebbitésére önként az úgynevezett cassa domesticába fizetni, hogy abból önnön jurisdic-tiójuknak költségei, a vármegyék követinek diurnumai az országgyűlésén, a tábla bíráké a sedriákon s t. e. f. kielégíttethessenek. [...] Sokat várhatni e pontban ama választáságtól, mely nagyméltóságú országbírájának, Ürményi Józsefnek felügyelése alatt e tárgyban munkálkodott, készek lesznek ők az urbárium állapotját jobbágyaik könnyítésére elintézni, valamint 1791., 1796., 1805-diki diétákon magokat kinyilatkoztatták, s már több birtokosok házhelyeiket nekik árendába is bocsátották. Ez eránt is sokat remélhetni a nemzeti választmány véleményétől. Készek lesznek ők helybehagyni, hogy az országgyűlésén több városoknak, helységeknek is engedjék voks és ülés, valamint helybehagyták, hogy a Jász, Kun és Hajdú városi kerületek is a státusok és rendek közé számláltassanak. [...] Készek lesznek helybehagyni, hogy a polgárrendűek a dikasztériumoknál elemeli tehetségeikhez képest minden tisztségekre alkalmaztathassanak, valamint helybe hagyták, hogy a N. M. Királyi Helytartói Tanácsnál és Kamaránál titoknoki hivatalt viselhesenek.

³⁵ Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. jan. 9. OSZKK, Levelestár: „Ha a Nemességről szóló értekezésemmel a kisebb, józan rész megelégszik, elég az nekem; a tudatlanoknak s vakbuzgóknak nem is kívántam tetszeni. Szükség volt a nemességről üdönk és önnön jobb voltunk kívántatása szerint valakinek szólni, hogy én bátorkodtam az lenni, merészség volt ugyan tőlem, de nem véték.”

³⁶ Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. máj. 10. OSZKK, Levelestár

az 1849-dik évnék.³⁷ Mire a „89 esztendőös öreg Fejér György”, aki nyilván korán kelő volt és korán fekvő, szemben a későn kelő és későn fekvő radikális tudósítóval, így válaszolt: „Pesten én voltam az első, ki hét órakor reggel az örömet hirdetem a népnek, s velük együtt térdre borulva hálát adtunk az istennek, én pedig a győzőknek 20 forintot ajándékoztam.”³⁸ Egy év múlva, immár kilencvenévesen értekezést írt a neoabszolutizmus ellen a magyar alkotmány visszaállításának szükségességéről, és ezért felelősségre is vonták.³⁹ De már megszokta. Már egy negyedszázada érzekelte: „Semmi más nem vétkem, hanem csak az, hogy magyar és magyar literátor vagyok.”⁴⁰ És maradt...

Történetírásunkban a folyamatosság kérdésében valamiféle csendes vitának lehetünk a tanúi. Igaz, Mályusz Elemér a folyamatosság kifejezést nem használta. Pedig az az érzésünk, hogy amikor az eszmetörténet terére lépett, kis híja volt annak, hogy ez a szó nem tolt a tolla alá. Szekfű Gyula a későbbiekben felhasználta Mályusz eredményeit, beépítette nagy ívű koncepciójába. Keresztény univerzalizmusra törekedve, jobban össze tudta kapcsolni a felvilágosodást és a liberalizmust, hiszen gyakran jobban meg tudjuk ítélni azt, amit elutasítunk, ám mégis vonz.

A mérvadó szintézis és „antinómiái”

A folytonosság–megszakítottság vitában újabb paradox mozzanat, hogy Szekfű Gyula az, aki nagy összefoglalójában, a *Magyar történetben* a megszakítottság hangsúlyozása mellett a folyamatosság gondolatát is felkarolta. Történetírásunkban mindeddig ő jellemezte a legmesteribb módon az elmúlt idők eszmetörténeti szövevényét, olyan szuverén beszédmódot alakított ki, úgy szőtte bele az előadásba egyéni szenvedélyeit, hogy műve a 19. századi nagy klasszikusokat idézi, mindenekelőtt Michelet-t, aki úgy élte át a történelmet, hogy a néppel – a maga képzelte eszményi néppel – azonosulva, olykor már-már a bulvárújságíró szenvedélyességével is elmarasztalta, akit bűnösnek tartott. Amikor a céhbeli történészek Szekfű művét írói teljesítményként értékelik, akkor csodálatukat és idegenkedésüket egyszerre érzékeltetik.⁴¹ Nem egy esetben el-elborzadnak a Szekfű-féle torzító optikán,⁴² amelyet maga is igyekezett változó korok változó követelményeihez igazodva korrigálni; ideológiai szenvedélyein és gonoszkodó írói fogásain át- és átüt a történelem valósága. Hogy miként és mennyire, az részben az alkalomtól és a helytől is függött, amikor és ahol nyilatkozott. Az 1920-as években a magyar államnyelv kérdéséről értekezve – *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című művében – például a forrásanyag közvetlen vonzásában már a 19. század eleji magyar nyelvvédő irodalomban és nemzeti közvéleményben is megjelenítette a modern nyelvi-etnikai nemzetfogalmat, hiszen „a század fordulója után [...] a nyelvi mozgalom nemesi elemei háttérbe szorulnak, immár nem tesznek különbséget nemes és jobbágy közt olyképpen, hogy a nemesnek az alkotmány miatt meghagyják latin tudását; mert már magasabb kockázatról van szó, nem az alkotmány, de

³⁷ Marcius Tizenötödike, 1849. jún. 8. 43. sz. 170.

³⁸ 89 esztendőös öreg Fejér György: *Az öregnek egy névtelen vádló ellen magaiagazolása*. Marcius Tizenötödike, 1849. jún. 8. 44. sz. 174.

³⁹ Fejér György: *A politikai forradalmak okai*. Buda, 1850.

⁴⁰ Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1824. aug. 15. OSZKK, Levelestár

⁴¹ Mályusz Elemér, miután a *Magyar történetet* emberfölötti teljesítményként jellemezte, úgy nyilatkozott, hogy „Szekfű kevesett törődött a történész cég szokásaival. Erre írói képességei szinte kényszerítették.” És Mályusz szerint Miskolczy Gyula Szekfűről úgy nyilatkozott, hogy „soha nem fog levéltári kutatásokat végezni, mondotta, sőt mint író is egyedül arányérzékére hagyatkozik.” *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Budapest, 1968. 126.

⁴² Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 36–37.

az egész nemzet és állam pusztulna akkor, ha a magyar nyelvet illető fáradozások sikertelenek lennének”.⁴³ Ez már a reformkor nemzetszemlélete is lehetne, de nem lehet. Széchenyit ugyanis magányos prófétaként kell felmutatnia, ha önmagához és a Széchenyi-kultuszhoz hű akar maradni.⁴⁴ A *Magyar történetben* hangsúlyozta, hogy Horváth Mihály – „bár talán ő az egyetlen, aki a diétai anyagot átnézte” – „beosztása, mely szerint már 1802 óta ébredés korszaka van, nem fogadható el”.⁴⁵ (Egyébként korábban Szekfű is némileg erre hajlott.)

Szekfű Gyula ellentmondásai egy önmagával és anyagával vívódó szellem ellentmondásai. Ezekből a továbbiakban csak néhányat villantunk fel. Először azt, amely egyszerre szól a magyar felvilágosodás létéről és tagadásáról. „A hazai jelenség nem lehet oly komplex, mint nyugati testvérei”; egyrészt azért nem, „mert aránylag kis népnek homogénebb viszonyaiból nőtt ki, mint a nyugati mozgalmak”, másrészt azért nem, mert „a régi kultúra erős páncéllal nyomta maga alá feltörekvő újat,” és így ez „csak láthatatlan erekként szűrődött össze itt-ott földalatti tóvá, békében megvárva, míg valami földrengés vagy más erő feldobja a felületre”. Mária Terézia uralkodása alatt nem került sor semmi drámai fejleményre, „míg végre gyors egymásutánban két kataklizma is, II. József és a francia forradalom felszabadította a magyar felvilágosodás erőit”.⁴⁶ De miután felszabadultak ezek az erők, már nem kapják meg a magyar minősítést: „A hazai forradalmi gondolat szélső kilengései nem a közjog és politika, hanem a társadalom, vallás és általános műveltség terén mentek végbe, s itt a jozefinizmusnak bécsi libertinus szelleméből kiindulva, a forradalmi gondolat rövid pályája alatt valóban elképesztő tömegét hozta létre a véleményeknek, melyek immár a magyar talajjal semmi összefüggésben nem voltak.”⁴⁷ Mindezt azután vetette papírra Szekfű, hogy Hajnóczy József és Belnay György Alajos eszméit röviden jellemezte, még hozzá oly eszméket, amelyek a következő reformkor érdekegyesítő elképzeléseit előlegezik meg. Ezek után Martinovics már nem tett mást, mint „a magyar felvilágosodási mozgalmat végső fokán bekapcsolta, nem tényekkel, de frázisaival, hazudozásaival a francia forradalomba, s ezzel azt hosszú évtizedekre kompromittálta. Király és társadalom önvédelmet teljesített, megálljt kiáltva az eszméknek.”⁴⁸ (Ez a kijelentés már a – nemsokára elemzésre kerülő – általa elmarasztalt „rendi nacionalizmus” dicsérete is lehetne.)

Szekfű Gyula reakciót is elmarasztalta, mert az felszámolta a reformra törő rendiséget is. A *Magyar történetben* ugyanis kétféle rendiség jelenik meg. A primitív konzervativizmus mellett „a felvilágosodott nemesi reakció”, a „felvilágosodott rendiség”. Szekfű első sorban azt a köznemesi politikát jellemezte így, amely a magyar rendi alkotmányvédelmet a francia társadalmi szerződés ideológiájával legitímálta, a köznemességet valamiféle harmadik rendként tüntette fel, viszont az uralkodó felé „az egész nemzet” képviselőjeként lépett fel. Mégis, a felvilágosodott rendiség Szekfűnél nem statikus séma, nem ideológiai ügyeskedésben utazó és historiográfiai unalmat termelő sematizáló osztályszemlélet terméke, hanem operatív fogalom. A fogalom alkotója is nehezen bánt vele. Így határozta meg: „logikailag bizonyára nehezen megérthető képződmény, mely azonban a valóságban mégis megjelent, bizonyosságául úgy a rendi alkotmány, mint a magyar nemesség csodálatos vitalitása-

⁴³ Szekfű: *Iratok*, 92–93.

⁴⁴ Tarnai Andor: *Szekfű és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete*. Irodalomtörténeti Közlemények, 64. évf. (1960) 193–194.

⁴⁵ Szekfű: *Magyar történet*, V. 615.

⁴⁶ Szekfű: *Magyar történet*, V. 11.

⁴⁷ Szekfű: *Magyar történet*, V. 65.

⁴⁸ Szekfű: *Magyar történet*, V. 94.

nak”.⁴⁹ A felvilágosodott rendiség – mint kifejezés már-már – oxymoron, hiszen felvilágosodás és rendiség logikailag kizárják egymást. A terminusban feszülő ellentmondás előre jelzi, hogy a felvilágosodás dinamikája maga alá rendelheti a rendiséget, és fordítva: a rendiség a felvilágosodás hívét. Példa rá Bessenyei György. Az ő „egyéniességében született meg a felvilágosodás és a magyar nemzetiség szintézise,” mert megmutatta „az utat népének, melyen haladva ezt az új európai áramlatot sajátjává teheti, nem a maga kárára, hanem önjellegének erősítésére”. És azért mutathatta meg, mert „mindkét irányt [a felvilágosodást és a nacionalizmust] fenntartás nélkül, lelke mélyén átélte”. Felismerte, hogy Magyarország akkor emelkedhet fel, „ha a magyarság befogadja az új tanokat”. A tudomány művelésénél kell kezdeni, a tudományt csak anyanyelven lehet művelni, és ezzel elkészült „a magyar nemzetállam első elméleti posztulátuma”. A rendiséget viszont nem akarta felszámolni Bessenyei. Ellenezte, hogy a parasztság az országgyűlésen részt vehessen. A nemesi és paraszti jogok törvényes szabályozásának volt a híve. Így „a felvilágosodás embere végső fokon kapitulált a rendi szellemű földesúr előtt”.⁵⁰

A kapituláció ecseteléséből kimaradt azonban egy lényeges mozzanat. A Bessenyei-féle nemzetfogalom tartalmának jelzése. Annak a jelzése, hogy Bessenyei gyakran az „egész nemzet”-ről szólt, és ebbe a jobbágyságot is beleértette, és így „a felvilágosult monarchia elgondolásával szembeállítható, sőt, elméletileg jobbnak ítéltető koncepciót dolgozott ki”.⁵¹ Az 1779-ben megjelent *A holmi* című művében jelezte, hogy a nemesek paraszti „sors”-ból emelkedtek fel, és oda „visszamenendők”.⁵² Csak jelezte, mert ennek a társadalmi körforgásnak a részletesebb kifejtését is tartalmazó értekezését *A magyar nemzetnek szokásairul* a cenzúra nem engedte megjelenni. Mert annak fejtegetése – hogy a nemesek paraszti sorból emelkedtek ki, és oda kerültek vissza, hiszen „sok úrnak maradéka lett már paraszttá”⁵³ – ellentmondott a nemesi rend örökletes magasabbrendűségét hirdető hivatalos szemléletnek. Ennek az is ellentmondott, hogy Bessenyei *A holmi*-ben a parasztságot „község”-nek nevezte,⁵⁴ azaz communitasnak. Ez pedig Werbőczy *Hármaskönyvé*-ben, a nemesi jogok Bibliájában maga a nemesség. Emellett nem egy arisztokrata családot sértett, ha homályos származását feszegették. Felvilágosodott főurak sem vették jó néven. (Például az egyik legfelvilágosultabb, gróf Széchényi Ferenc ugyancsak elkomorodott, emlékezik Kazinczy Ferenc, amikor báró Vay Miklós szidta az „újabb mágnásokat”, és „chétive existentiáknak nevezte azokat, kik mintegy százestendős emberkéek. Nem tudta, hogy Széchényi a maga eredetét csak Pálhoz, a kalocsai érsekhez, ki I. Leopold alatt élt, és szabó mester testvérét megnesemesítette, viheti.” Vayné pedig hiába „pillogott az ura szemébe”, Széchényi „titkos vádat tett az udvarnál”, miután Vay 1807-ben a diétán az uralkodó adópolitikáját bírálta.⁵⁵) Bessenyei nemzetfelfogásának a lényege a társadalmi mobilitás elfogadása, és annak igazságtalansága, hogy az érdem legyen a mobilitás alapja. Mindezt a természet legitimálja. Mert „a szabadságban az emberi természet dolgozik”.⁵⁶ A társadalmi mobilitás is természeti jelen-

⁴⁹ Szekfű: *Magyar történet*, V. 57.

⁵⁰ Szekfű: *Magyar történet*, V. 33–37.

⁵¹ Bíró Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom*. Irodalomtörténeti Közlemények, 88. évf. (1984) 5–6. sz. 561.

⁵² Bessenyei György: *Válogatott művei*. Szerk. Bíró Ferenc. Budapest, 1987. 338.

⁵³ Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.

⁵⁴ Bessenyei: *Válogatott művei*, 336

⁵⁵ Kazinczy Ferenc: *Az én Pandektám*. Udv. consiliárius és septemvir Vay József úrral lételem 1810. nov. 17–27d. MTAKK K 633. III. 209.

⁵⁶ Bessenyei: *Válogatott művei*, 340.

ség. „Olyan a ti közsorsotok – írja Bessenyei a parasztságról –, mint a tenger, melybe minden víz visszafoly, mi belőle kiágazik.”⁵⁷ Dózsa Györgyöt és felkelését viszont keményen elmarasztalta. És nem Szapolyai szólt belőle. A reformer rettegett a forradalmártól. A francia forradalom igazolta is.

A felvilágosodott rendiség fogalma, ha az élet mögötte rejlő gazdagságát is érzékeltetni tudjuk, a valóság dinamikáját ragadja meg. A *Magyar történet*ben is a nemesség lelkesedése „nemcsak a rendi előjogok, hanem a nemzeti szellem szolgálatában is lángolt fel 1791-ben, és nyaldosta a Trón és Oltár lépcsőit”, vállalva „a felvilágosodás népjóléti tartalmának recipiálását”-t, majd „lassú evolúció”-t ígért.⁵⁸ 1792 után azonban „a nagy rendszerváltozás” a felvilágosult arisztokrata főtisztviselők eltávolítása lett.⁵⁹ „Az önmagát túlélte rendi társadalom [...] új erőre kapott”⁶⁰ az uralkodóval való szövetségben, aki negyvenévi uralmával „népei életéből negyven esztendő t rabolt el”, műveletlen és alacsony színvonalú abszolutizmusával, amelyet jól kiegészített a hasonló „rendi nacionalizmus”, és az eredmény: hanyatlás.⁶¹ Mert: „A rendi nacionalizmus az igazi írók műveiben klasszikus vagy barokk formákban, de még irodalmi magaslatokon jelenik meg, a műveletlenebb vidéki nemesség számára készült, vagy annak köreiből származó művek azonban Bessenyei és Kazinczy törekvéseihez képest egyaránt dekadenciát mutatnak. Ezek a hazafiak csak külsőségekben látják a nemzetiséget, s öntudatuk csak akkor van, ha idegenekkel érintkeznek.”⁶² Ebben a világban „nyomát sem találjuk a nemzeti múltat és jövőt áttekintő szemléletnek: íróink csak úgy, mint politikusaink a 18. század barokk elgondolásain élőködnek, a barokktól kultivált rendi hősiességet dicsőítik a francia háborúk alkalmából”.⁶³ Tehát ez a propaganda még csak nem is nacionalizmus. Pedig volt ilyen is, csak fent, a kormányzati körökben nem tetszett. A Jézus Krisztus példájával mozgósító, „a keresztényi hazafiúság”-ra buzdító – nyilván magas helyről sugalmazott – röpirat, anélkül hogy megnevezné, el is marasztalta a nacionalizmust, amikor többféle hamis hazafiságot különböztetett meg az etnicitástól, a nemesi hivalkodástól az uralkodóellenességtől.⁶⁴

⁵⁷ Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.

⁵⁸ Szekfű: *Magyar történet*, V. 55., 57., 74., 84.,

⁵⁹ Szekfű: *Magyar történet*, V. 95

⁶⁰ Szekfű: *Magyar történet*, V. 96

⁶¹ Szekfű: *Magyar történet*, V. 173.

⁶² Szekfű: *Magyar történet*, V. 158.

⁶³ Szekfű: *Magyar történet*, V. 154.

⁶⁴ *Az időnek környül-állásaihoz alkalmaztatott beszéd az haza szeretetéről vagy-is a patriotizmusról.* Magyar-Országban, 1809. 18–20.: „Vannak, akik az az hazának szeretetét abban helyeztetik, hogy hazájokhoz, melyben születtek, és nemzetekhez, melynek véréből származtak, sőt még csak anya-nyelvekhez és nemzeti ruházatjokhoz is oly indulatos buzgósággal legyenek, hogy csupán csak azt igaz patriótának, igaz hazafinak ítélik, aki minden egyéb nemzethez, minden egyéb nyelvhez és ruházathoz is egész idegenséggel, megvetéssel, sőt gyűlöléssel is viseltetik. Vannak ismét, akik az hazának szeretetét abban állítják, hogy hazánk nemcsak rend szerént és hasznos törvényeihez, hanem annak még minden szokásaihoz is, sőt annak minden balvélekedéseihez és visszaéléseihez is oly buzgósággal viseltessünk, hogy készebbek legyünk inkább akármely kárt is szenvedni, sőt még tulajdon hazánkat is nem ritkán a legnagyobb veszedelemnek is kitenni minthogy csak legkisebb változást is (akármely hasznos legyen is különben) régi szokásainkban, sőt csak elhíttetett balvélekedéseinkben is tétetni engedjünk.” Vannak, kik „hazájokért, nemzetekért buzgálkodnak”, de csak szóban. „Vannak ismét mások, akik még abban is az hazafiúságot helyeztetni nem általják, hogy törvényes fejedelmeknek legtörvényesebb és leghasznosabb intézeteit, rendelkezéseit, sőt parancsolatait is [...] gúnyolni, sőt magokat még ellenek is szegezni vakmerő merészség-

Szekfű Gyula az 1790-es évek forrongásának jelentőségét egyszerre mutatja fel és relativizálja, sőt olykor még a saját maga által jelzett mozzanatok is ellentmondanak következtetéseinek és értékítéleteinek. Példaként hadd jelezzük Ócsai Balogh Péter tevékenységének megítélését. Ő az, aki a széles nemesi rétegekhez szóló rendi alkotmánytervében társadalmi szerződés elméletét a nemesség és az uralkodó viszonyának jellemzésére alkalmazta, és így – hangsúlyozza Szekfű Gyula – „Verbőczy Rousseau-tól kölcsönzött ruhába öltözik, s mint egykor a II. Ulászló-korabeli pártharcokban, most is sikerrel teríti le a királyi, főnemesi és városi hatalmat a köznemesség érdekében.”⁶⁵ Más szóval újra hanyatlást és anarchiát hozott a köznemesség hegemoniája. Aztán – ugyancsak Szekfűtől – megtudjuk, hogy ugyanez az Ócsai Balogh Péter 1792-ben a közigazgatási dietai bizottságban olyan országgyűlési reformot javasolt, amely – bár Szekfű nem hangsúlyozza, mégis – radikálisan újnak bizonyult. A felső táblai tagságot cenzushoz kötötte, tehát már nem jelenhetett volna meg minden arisztokrata automatikusan az országgyűlésen. Az alsó táblára a megyék népességük arányában küldhettek volna követeket, és a szabad királyi városok is. Valamennyi követ szavazati jogot kapott volna. Holott addig és még sokáig a szavazatokat ponderálták, tehát a tekintélyes megyék követeinek véleménye volt a mérvadó, a városok követei pedig összesen egyetlen szavazati joggal rendelkeztek. Szekfű nem hasonlította össze a reformjavaslatot a valóságos helyzettel. És nemcsak a hallgatással bagatellizálta ezen javaslat jelentőségét. Úgy ítélte, hogy „az országgyűlés és a királyi hatalom jogkörének elhatárolásában a frazeológia felvilágosodási: legislativáról, executiváról, polgári társaságról beszélnek, de a valóságban a két hatalomnak a rendi dualizmus során kifejtett viszonyán lényeges változtatásokat nem akarnak eszközölni”.⁶⁶ Márpedig látható, hogy a népszuverenitás eszménye és eszméje nemcsak elvontan van jelen a javaslatban. Igaz, korlátozottan, de a rendszer nyitottabb, a „felvilágosodási frazeológia” sem csak külsőség, ahogy Szekfű ítélete sugallta. Ócsai Balogh például barátjának, Pászthory Sándornak – mint szabadkőműves a szabadkőművesnek – levélben is részletesen beszámolt a javaslatáról, és jelezte annak lehetőségét, hogy egyszer majd a városi követek száma meghaladja a megyeieket, ezért – mint írta – tervezete „messze vág”, „de ha észre nem veszik ezen kiható dolgot, én a világ Gondviselőjére hagyom; légyen meg egyszer, amit a közigazság kíván”.⁶⁷ Ócsai Balogh Péter tehát nem a verbőczyánus maradiság hordozója, modern – a szükségből fakadóan –, némileg machiavellista politikus, olykor már-már Rousseau-i lélek, rendi mezben. Ő is sokarcú ember lehetett. Mondanivalóját a helyzetnek és a közeg várakozásainak, fogékonyságának megfelelően öntötte formába. „Híve a jónak, de mikor a szükség kívánta, azt mindig kész vala megtagadni” – Kazinczy szerint.⁶⁸ Főispánságot is vállalt, és még septemvir is lett. Talán maga sem bízott meg saját magában. Politikai változékonyságát, az evangélikus egyház irányításában játszott következetes tevékenységgel ellensúlyozta. Tacitus fordításával ütötte el az időt, miközben jogszemléletét nem adta fel. 1818-ban a fiatal Palacky, aki sokat tanult tőle, ódával búcsúztatta a „felvilágosult lelket”.⁶⁹

gel merészleljék.” Császár Elemér: Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban. *Az utolsó nemesi felkelés. I.* Szerk. R. Kiss István. Budapest, 1909. 307. németből tolmácsolt röpirat.

⁶⁵ Szekfű: *Magyar történet*, V. 57

⁶⁶ Szekfű: *Magyar történet*, V. 79.

⁶⁷ MOL, P 643 Szögyén-Marich család, Ócsai Balogh Péter levele Pászthory Sándornak, Pest, 1792. nov. 15. 30. cs. 311.

⁶⁸ Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Szerk. Abafi Lajos. Budapest, [é. n.] 285.

⁶⁹ Pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtára, köteg: 693-24.: Bud' laskaw, Duchu oslaweny! at' opet wstane mocná Nám Pannonye, a wczasnj oci Twych se milácku.

Az 1790-es évek elején a felvilágosodás szellemében fokozatos reformot ígérő tervezetek készültek, és nem egyszerűen a reformereken múltott a reformok sorsa. Ezt Szekfű Gyula sem vitatta. Az 1790-es évek megítélésében valamiféle szintézisét alakította ki Concha Győző idézett nézeteinek, valamint Grünwald Béla – azoknak sokban ellentmondó – *A régi Magyarország* című, 1888-ban megjelent művének. Ez utóbbiból azon nézetét emelte ki, mely szerint a köznemesi mozgalmak a rendi jogvédelmen nem léptek túl.⁷⁰ Conchához közelítve viszont Szekfű Gyula azt is érzékeltette, hogy a magyar felvilágosodás értelmiségi alakjai olyan „eredeti egyéniségek”, akiknek annyira eltérőek az elképzelései, hogy „innen a szivárványszerű, alig megfogható volta az eszméknek, melyeket ez a valósággal »felszabdult« magyar generáció termelt ki magából”.⁷¹ Így „az új nemzeti gondolat számára intézmények nem, legfeljebb érzés és hangulat állott a XVIII. század végén készen”.⁷² De mi lesz ezzel az érzéssel és hangulattal, amely azért – tudjuk – szavakban öltött testet, különben honnan is tudnánk, hogy volt ilyen? Ha pedig szavakban és mondatokban nyilvánult meg, akkor több volt, mint hangulat: gondolat. De mi is lett a gondolatokkal, hogyan állnak össze eszmékké?

Szekfű Gyula válasza a *Magyar történet*ben már eleve adott. A mindent elborító valóság, a rendi nacionalizmus maga alá temette a változtatás igényét. Ez a rendi nacionalizmus látszólag egyszerű képlet: „A francia forradalmi ideák lefoszlása óta megmarad ugyan a magyar nemzeti érzés, de ez szűkkörű, csak a rendiséget öleli át, s elutasítja magától a nagy többséget alkotó szegény népet. Király és rendek kompromisszuma [...] így biztosította újabb harminc esztendőre a rendiség háborítlan érvényesülését, mi most már annál könnyebben ment, mert ez a rendiség az új nacionalizmus erkölcsi erejét is igénybe vette, annak dacára, hogy a modern nemzet fogalmától még igen távol állott. Ez a rendi nacionalizmus meglehetősen élvezte életét a barokk formák teljes kimerítésével, s azok rokokóba átfordításával.”⁷³

A múlt valóságának ilyenét való megjelenítése szellemi bűvészműtárvány. Méltó is ahhoz a történetíróhoz, aki egyszerre lehetett a két világháború közötti magyar neobarokk szellemiség egyik kialakítója és egyben annak ostromozója. De kérdés: a történelem képes volt-e erre a bűvészműtárványra? Az olvasót elkápráztatja az egymást kizáró jelenségek fogalmi ötvözése. A rendiség ugyanis sok vonatkozásban anacionális, a magyar nemesség jelentős része nem tud magyarul. A *natio hungarica* multietnikus képlet, még akkor is, ha a honfoglalás főhősei magyarok. Ők az eredetmítoszok honalapítói. A nemesi nép hivatalos nyelve azonban a latin. II. József ennek helyébe állította a németet. Válaszként a latin jogainak visszaállítását követelik a rendi jogvédelem jelentős erői. Ez felel meg a rendi reakció logikájának. 1790-ben még a magyar ruha a fontosabb, a társadalmi felsőbbség és a nemesi szabadság látható szimbóluma. Ez a demonstrációs effektus leghatásosabb eszköze. A magyar ruha mellett sokan – más-más megfontolásból – a magyar nyelvvel akarják kiszorítani a németet. A magyar nyelv kultusza is Janus-arcú jelenség. A hitvitázó reformáció és ellenreformáció nyelve, bár ezt a barokk latin kultusza sokban feledtette. A magyar a kuruc hagyományok nyelve, bár a szlovák, rutén, román kurucok a maguk nyelvén beszéltek. A kuruc hagyományok sem egyformán mindenkinek kedvesek, anarchiát is idéznek, a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc tragikus alakja mellett veszélyes népmozgalmakét, és még a különböző betyárokét és rablókét is. A magyar a felvilágosodásnak is egyik nyelve, érvénye-

⁷⁰ Grünwald Béla: *A régi Magyarország*. Budapest, 2001. 266–267.

⁷¹ Szekfű: *Magyar történet*, V. 62

⁷² Szekfű: *Magyar történet*, V. 150

⁷³ Szekfű: *Magyar történet*, V. 157.

sítése a felvilágosodás társadalmi programjának érvényesítését is jelentheti. A magyar nyelv az új idők követelményeit is szimbolizálhatja. A rendi jogvédelem felkarolja a magyar nyelvet is, de óvatosan, mert a magyar hivatalos nyelv követelése maga is újítás, és nemcsak az udvar ellenállásába ütközhet, hanem a nemesség magyarul nem tudó része sem fogadja el. Ócsai Balogh Péter említett alkotmánytervezete is latinul szól olvasójához. Latinul érvelt Hajnóczy József „Magyarország diétáján javaslandó törvények rációja” című, kéziratban maradt művében: „Ha az anyanyelvet vezetjük be a hivataloknál, minden osztálybeli ember – miként más országokban – magasabb kultúrára tesz szert, a szabadság szelleme minden életsorsú embert átjár, a polgári egység erősebb lesz – és mivel a külföldiek nehezebben tudnak nekünk parancsolni – egyre inkább megszilárdul.”⁷⁴ A magyar nyelvűség valóságos társadalmi és politikai színváltás része. A megismerés eszközeiből jel lett belőle, a modernizálódó nemzeti lét igényének szimbóluma.⁷⁵

Szekfű Gyula *Magyar történetében* a rendi nacionalizmus fogalmában a rendiség, a nacionalizmus és a nyelvi program kapcsolódik össze. Láttuk, hogy az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című 1926-ban megjelent művében még közelebb állt a korábbi liberális szemlélethez. Ennek mestere, Marczali Henrik még így írt: „A magyar társadalmat 1790-től 1815-ig nagy alkotmányos érzék mellett a javításhoz való erős hajlandóság jellemzi. Minden hazafi kiveszi részét a nagy munkában. Csak azt nem tudják, hol kell kezdeni, hogyan kell a sok külön elszigetelt törekvéseket egy cél felé egyesíteni.” Mert: „Még aránylag kis szám az, mely a nemzetet teszi, mely a diétán, a megyegyűlésen, az irodalomban és a magánéletben küzd a nemzet szabad fejlődésének eszméje mellett.”⁷⁶ Később Marczali nem minden célzat nélkül fejtegette: „Egyáltalában nem a zsíros-szájú magyar nemes, nem az, ki más nyelven nem is tud, legfőleg deákul, a magyarosodás hirdetője és apostola. Ugyanazokkal találkozunk itt, kik mint a renden és felekezeten felülálló nemzeti öntudat előharcosai, már előbb is szemünkbe tűntek, kik az akkori európai felvilágosodás hívei voltak, és annak eredményeit akarták hazájukban is meghonosítani. A magyarosodás akkor is, mint most, a magasabb kultúra és erkölcs kérdése. Műveltség nélkül nem lehetett érte lelkesedni sem.”⁷⁷

A magyar „rendi nacionalizmus” mindenhatóságának viszonylagosságára már korábban felhívták a figyelmet. Grünwald Béla, aki a 19. század második felében a magyarosítás és a nemzetállami centralizáció híve és ideológusa volt, saját politikájának igazolására a rendiség nemzetellenes jellegét emelte ki, amikor a magyar hivatalos nyelv elleni törekvéseket így jellemezte: „Hosszú, szívós küzdelmet látunk itt nemzeti nyelv ellen, a hivatalos Magyarország körében, mintha egy idegen nyelvről lett volna szó.”⁷⁸ És jellemző, hogy Márton István kritikai filozófiai összefoglalóját 1819-ben azért tette közzé latinul, mert „deák nyelv lévén a magyar nemzet constituens részének a diplomatica nyelve”, ezek után „nagy kérdés, hogy civiliter vagyis nemesi tekintetből szabad volna-e a filozófiát magyarul kiadni, mivel az ennél fogva a filozófiát magyarul beszéltető tudós úgy látszana, mintha a nemzetnek nem constituens részét a constituens rész felett akarná az európai minden egyéb pallérozott nemzeteknek kultúrájába beavatni, s a magyar nyelvet a szomszéd orosz és lengyel nyelveknek közelebbi példáik után nemzeti nyelvi méltóságra felemelni, egyszersmind pe-

⁷⁴ *A magyar jakobinusok iratai*, I. 86.

⁷⁵ Erről újabban Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban*. Kézirat. Ezen az úton is megköszönöm a szerzőnek, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

⁷⁶ Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 599., 602.

⁷⁷ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés. I.* Budapest, 1907. 371–372.

⁷⁸ Grünwald: *A régi Magyarország*, 322.

dig a deák nyelvet, mint csak eklézsiai nyelvet eddig usurpált civilis méltóságából detronizálni?”⁷⁹ Kölcsy Ferenc, a modern liberalizmus egyik ideológusa sem tagadta, hogy tizenéves korában jobban verselt latinul, mint magyarul.⁸⁰ De az új távlatokat kereső modern ember önkifejezési igényeinek az élő nyelv felett meg, és ennek érvényesülése megkérdőjelezte a rendiséget. Tudta ezt Márton István is, ezért kísérletezett a magyar filozófiai nyelv megújításával, majd Kant-katekizálásával,⁸¹ és ezért tagadta meg önmagát, amikor már belefáradt a felsőséggel való örökös szembenállásba, és 1823-ban a protestáns felekezetek egyesülését javasoló egyik kéziratról a hivatalos várakozásoknak megfelelően így nyilatkozott: „...hibáját abba határozom meg, hogy ily fontos materiába magyarul írt a köznépek és nem deáku a tudósoknak, akikkel minden író mindég dietai kongresszusba van, ahová pedig csak a vállasztottakat kell béereszteni, ellenmondhatatlan igazság lévén, hogy a demokráciának rosszabb igazgatásmódját gondolni sem lehet, aminthogy Plátó és Aristóteles demokráciába éltek, s azt testestől-lelkéstől gyűlölték, s írásaikba nem is commendálták.”⁸²

A felvilágosodás nacionalizálódásának velejárójaként természetes, hogy 1790 után a magyar nemesek egy része is „féligenyszeredetten” elfogadta a magyar nyelvi programot, a magyar nyelv hivatalossá tételének célkitűzését.⁸³ A magyar nyelv kultusza mint a művelődés eszközének kultusza egyébként megdöbbenően korán bontakozik ki, szinte észrevétlenül váltja fel azt az igényt, hogy Isten igéjét anyanyelven ismerhetjük meg, és megdöbbenően későn érvényesül olyanformán, hogy a magyar a latinnal egyenrangú, azt kiváltó nyelv lehet. Jellemző, hogy még az 1840-es évek elején is pesti egyetemi tanárok a latin mellett álltak ki, és az 1844-es nyelvtörvény, amely már az iskoláztatás nyelvét tette a magyart, az egyetemen azt csak fokozatosan akarta bevezetni. Viszont a magyar nyelv az, amelyet 1790 után egyre inkább országos nyelvként, hazai nyelvként emlegettek magyar körökben, és ezt az álláspontot az uralkodóval is elfogadtatták.⁸⁴

A nemességhez, a *natio hungaricá*hoz való tartozás közös társadalmi–nemzeti identitásérzéssel tölt el, de az etnikai identitás már ettől eltérhet. A 18. század elején a trencsényi nemesek kérésére J. B. Magin azt fejtegette, hogy a szlovák nemesek egyenrangúak a magyarokkal, akiknek ősei nem ígázták le az ő őseiket, de nem követelt *natio slovacát* a *natio hungarica* mellett vagy ellenében; ez a magatartás pedig – a szlovák nacionalizmus egyik monográfusa szerint – hasonló a mai amerikai nemzettudathoz, amelyen belül a feketék – a maguk etnicitását hangsúlyozva – akarnak érvényesülni.⁸⁵ A 18. század elején viszont az erdélyi román görög katolikus elit célja már a *natio valachica* elismerése és egyenlősége a három rendi nemzettel. Az erdélyi nemesség tömegéből kiemelkedő román értelmiségiek elszánt „nacionalisták”, míg a román kismesek nagy része a *natio hungaricán* belül élte életét, és élt jogaival, amikor magyar arisztokraták és középnemesek mozgósították őket.

A magyar nemesség különböző etnikai elemeit összeköti a rendi szolidaritás és a társadalmi fölénytudat, a belőlük kiváló értelmiségi egyéniségek útja a különböző nemzeti mozgalmakhoz vezet. Magyarán: a román kismesek például magyar arisztokratára szavaznak

⁷⁹ Márton István: Tudományos híradás. 1819. OSZK, Apró Nyomtatványok Tára

⁸⁰ Kölcsy Ferenc *összes művei. III.* Szerk. Szauder Józsefné – Szauder József. Budapest, 1960. 507.

⁸¹ Márton István: *Keresztyén morális kis katekizmus a Helvéczi állástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra.* Béts, 1817.

⁸² Márton István: Vilonyai Református Prédikátor Tiszteletes Tudós Papp István Urnak Vallási Edgyesülés Ideája nevű Munkájára. 23. OSZKK QH 3386.

⁸³ Csetri Lajos: *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok.* Budapest, 1986. 62.

⁸⁴ Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban.* Kézirat.

⁸⁵ Brock, Peter: *Slovenské národné obrodenie 1787–1847.* Bratislava, 2002. 25–26.

a megyegyűlésen, a kismemesi származású értelmiségi pedig népe nagyságát álmódja az idegen elemektől megtisztított etnikai térben, és nem igazán tudja eldönteni, hogy jó lenne-e vagy sem a nemesség kiirtása.⁸⁶ A nemesség mérvadó része magyar, de nem minden magyar vállalja a magyar nemzeti kultúra támogatását. Azt a nemest, aki magyarosítani akar, már nem egyszerűen a társadalmi hegemonia biztosításának és féltésének igénye vezeti. Persze sokan hirdetik a szabadságot, azok is, akik a testvériség ellenségei, a népfeliséget azok, akik az egyenlőséget nem szívlelik.⁸⁷ Miért ne karolnák fel a magyar nyelv ügyét? Tehát a rendi nacionalizmus esetében végül valamiféle anacionális képződmény nacionalizmusáról lenne szó. Maga a nacionalizmus modern jelenség. A rendiség nem az. Tehát a régi mintegy önmaga álcázására használja az újat. Kérdés, miként? A válasz – ha van, láttuk – sejtelmes. A 20. és a 21. század embere viszont elfogadhatja ezt a választ, mert már annyiféle machiavellisztikus propagandafogást látott, hogy a rendi nacionalizmus csak egy lenne a sok közül. És nem veszi észre, hogy nem kapunk választ a kérdésre: a rendi nacionalizmus miként használta fel a modern nacionalizmust? Ennek alapvetően egy mozzanata húzódik át a harmincéves időszakon: a nyelvújítás. Csakhogy ez nem rendi jelenség. Szekffű szerint sem az, hiszen „a rendi nacionalizmus egész korszakában, melyet 1830-ig, Széchenyi nagy nemzeti reformprogramja, a *Hitel* megjelenéséig kell számítanunk, a nemzeti gondolat tiszta formájában, rendi salaktól mentesen szinte kizárólag ebben a nyelvi és irodalmi talajban gyökerezik.” Igen, de ha 1830-ban következik be az áttörés, akkor csak kellett valami rendi salaknak is rátapadnia a tiszta gondolat hordozóira. Először egy kis figyelmeztetésben részesül az olvasó: „Nem szabad azt hinnünk, mintha e költők, elkezdve Kármán Józseftől és Batsányi Jánostól, az igazi vezéren, Kazinczy Ferencen át, világos nézetekkel bírtak volna a nemzetállam és nemzeti társadalom fogalmairól, vagy pedig hogy ezekben a dolgokban nézeteik lényegesen eltértek volna a nemesi rendekétől.”⁸⁸ Tehát ők lennének a rendi nacionalizmus ideológusai? Ezt Szekffű nem állította, csak némileg sugallta. Ha visszalapozunk azon idézethez, amelyben Bessenyei és Kazinczy törekvéseit jellemezte, láthatjuk, hogy abban a rendi nacionalizmus még némileg anacionális is. Így végül is nem tudjuk meg Szekffűtől, hogy miként és kiknek sikerült ötvözni a magyar nacionalizmust és a rendi jogvédelmet, bár úgy tűnik, hogy az européer Kazinczy Ferenc – akinek felvilágosult humanizmusát éppen Szekffű emelte ki korábban⁸⁹ – és az etnoszociális önelégültségben tetszelgő, minden másságot fitymáló és gúnyoló, azt különböző torzképekben megjelenítő parlagi nemes végül is egy ideológiai táborba kerülnek. Erről az etnikai osztály- és csoportkérdésről írta Magda Pál, aki mint újvidéki tanár nyilván nemcsak magyar, hanem szerb és német tapasztalatokkal is gazdagodhatott, hogy „gyomromból utálok az büszke nacionalizmust”.⁹⁰ Kazinczy pedig gyakran rosszul is lett tőle. Mint látni fogjuk, éppen az ő tevékenysége is egyik példa a rendi nacionalizmus fogalmának problematikus mivoltára, hiszen a literátor már-már egy kupaiba került a zsírosszájú atyafival. Ezzel Szekffű maga is tisztában lehetett. Amikor az 1930-as évek végén és 1940 elején a *Rövid magyar történetben* összefoglalta a nagy *Magyar történet* tanulságait, akkor Kazinczy már az „új nacionalizmus irodalmi törekvéseit” vezette, „egész munkásságával [...] megtámadta [...] a rendi nacionalizmus szellemét”. Mert: „Ebben a félszázadban, amikor a politikusok,

⁸⁶ Şincăi, George: *Povăţuire cătră economia de cîmp*. Buda, 1813. 172–3.

⁸⁷ Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 558.

⁸⁸ Szekffű: *Magyar történet, V.* 152.

⁸⁹ Szekffű: *Iratok*, 17.

⁹⁰ Magda Pál: *Magyar Országának és a határőrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest, 1819. XV.

s velük a költők és írók nagy része, szűk körű rendi nacionalizmust érzett, Kazinczy és társai a nemzeti nyelv és irodalom tudatos művelésével egyúttal a szélesebb körű, igazi nacionális életet készítették elő, nemcsak a nagy költők, Vörösmarty, Petőfi, Arany számára, hanem az államférfiaknak, Széchenyinek, Deáknak, Kossuthnak is.⁹¹ Szekfű Gyula tehát újragondolta Kazinczy szerepét, és alakját kiemelte a rendi nacionalizmusból. Értékelése immár egybehangzott az irodalomtudomány elfogadott álláspontjával. Thienemann Tivadar máig aktuális kézikönyve szerint „nemzeti felújulásunk nagy irodalomteremtő mozgalma összeomlott volna Kazinczy stratégiája nélkül”.⁹² Az a kortárs Batsányi János pedig, aki a felvilágosult világtrend utópiáját a legharcosabban, olykor plebejus indulatokkal képviselte, és Kazinczyval is meg-meghasonlott, hosszas emigrációjából megtérve végül a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a hazai nyelvi küzdelmekről, mert Istennek és „fejedelmek”-nek hála, „még a közelebb múlt igen sanyarú, s terhes és veszélyes időkben is hazai nyelvünk szent ügyére s egész nemzetiségünk, magyarságunk megújulására nézve annyi előmenetelt tehattunk és tettünk, amennyit a világ közönséges dolgainak zavaros folyamattáéhoz és hazánk egész külső, belső különös állapotjának ismeretes környüállásaihoz képest valóban alig várhattunk, remélhattunk volna”.⁹³

Ha már Kazinczyt nem, akkor több okkal lehetne Kisfaludy Sándort megtenni a rendi nacionalizmus ideológusának. Hiszen ő még politikai röpiratban is egyszerre hirdette a magyar nyelvi programot és a rendi jogvédelmet, a nemesi elitizmust és a társadalmi patriarchalizmust.⁹⁴ Ugyanakkor a saját egyéni gazdasági érdekeit is érvényesítő gazda profilja is megjelenik írásaiban. Világlátott katona-ember volt. Megjárta a francia hadifogságot is, és ha nem is adták el rabszolgának, naplójában keserűen kérdezhetette: „Ó francia szabadság! tehát úgy végezte a sors, hogy te legyél az emberi nemnek öldöklő angyala?” Drámai erővel tudta jelezni azt is, hogy a szép és csábító eszmék ellentmondanak a valóságnak, mert ez: „ínség és szomorú egyenlőség a sanyarú inségben”.⁹⁵ Politikusi magatartásában van valami tettetett naivitás, mert nagyon is volt érzéke kora realitásai iránt. A cenzúra az említett röpiratból nemcsak a nemesi öndicséret paroxizmusát távolította el, hanem a következőket is: „Eleven példája a nemzeti entusiasmus hathatóságának a francia nép, kinek a revolúcióban minden rendű tagja katonává válván, magát és övét védelmezte, és akin Európának minden öszveszövetkezett hatalma sem tudott erőt venni. Az egész francia had nem volt egyéb, hanem egy nemzeti insurrectió, ki kevés idő alatt elpuhultságából neki keményedvén, magát mindegyik világhódító Nagy Sándornak gondolta.”⁹⁶

Kisfaludy Sándor tehát látta a francia világ előnyeit is: az egyenlőség mozgósító erejét. Idézetünk még határozottabban jelzi, hogy a költő tudatosan és nem reflexszerűen választotta a nemesi nemzet érényeinek dicsőítését. A nemesi nemzet helyzetét természetjogi legitimációval is erősítette (volna), amikor arról írt, hogy „nemcsak a magyarnak, hanem minden nemzetnek természetes tulajdona” létérdekeinek az érvényesítése. A cenzor természetesen ezt az óvatos természetjogi utalást is kihúzta.⁹⁷ Kisfaludy nacionalizmusának jellemzésére jól illene a rendi nacionalizmus képlete. Ideológusa is lehetne, hiszen idézett írá-

⁹¹ Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet*. Szerk. Soós István – Póto János. Budapest, 2002. 252–253., 287.

⁹² Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, 1931. 241.

⁹³ Batsányi János: *A magyar tudósokhoz*. Pest, 1821. 17.

⁹⁴ [Kisfaludy Sándor:] *Hazafiúi szózat a magyar nemességhez*. 1809.

⁹⁵ Kisfaludy Sándor: *Napló és Francia fogságom*. Szerk. Temesi Alfréd. Budapest, 1962. 70., 92.

⁹⁶ [Kisfaludy Sándor:] *Hazafiúi szózat a magyar nemességhez*. 1809. OSZKK Quart. Hung. 77. 18.

⁹⁷ [Kisfaludy:] *Hazafiúi szózat*, OSZKK Quart. Hung. 77. 4.

sában még a társadalmi szerződésre is utalt. Az ő költészetében még fel lehetne lelni a Szekfű-által említett rokokó formákat. Kora legnépszerűbb költője volt. Költészete egészében, annak minden hagyományos formalizmusa mellett azonban a lírai én már kezdte átörögni a társadalmi én által emelt falakat, amikor kora olvasói elé varázsolta a „szívhelyzetek lírai képeit”.⁹⁸ Így ma már a magyar nemesi erények dicsőítőjében, Kisfaludy Sándorban a polgárosuló nemesi kultúra egyik képviselőjét látjuk.⁹⁹ Hiszen a 19. század első évtizedeiben a lírai formák fejezik ki a felvilágosodás és romantika jegyében érvényesülő új morál, új eszmények, új feladatok igényét és valóját.¹⁰⁰ Az önkifejezés lírai formáinak csiszolásában azok között is mély barátság szövődött, akik mai ideológiai nézőpontból ellenfeleknek tűnhetnének. A forradalmi szenvedélyek – Kecskeméti Károly szerencsés kifejezésével – „az anticipáló álom”¹⁰¹ költője, Batsányi János aprólékos műgonddal javította Kisfaludy Sándor verseit, és hazafiságáról is csak elismeréssel nyilatkozott,¹⁰² mintha ebben a barátságban a demokratikus elitizmus és a nacionalizmus háttérbe szorította volna a rendi mozzanatot, mert Kisfaludy nacionalizmusa már olyan individualizmussal járt, amely a modern polgáriság alapja, így még eltérő utópizmusuk is mintha némi rokon vonás lenne. Nem is beszélve arról, hogy számára a nemzet nem egyszerűen a nemesség, ez a nemzet színe-virága, amelyet helyzete kötelez. Az 1790-es években döbbenet érzelte, hogy a magyarság etnikai kisebbség, ezért Kolozsvárt elhatározta, mint az 1830-as évek elején írta, „hogy én, szegény magyar nemes ifjú, de azon régi igaz magyarok ivadéka, kik a magyarnak itt hazát szereztek, és egy nagy, dicső nemzetet állapítottak, homályomba rejtezve, akár mint katoná, akár mint egyszerű polgár, szívem véréből, hazafiúi érzelmimből, mint a selyembogár gyomrából, egy fonalat fonok, melynél fogva veszni indult magyar nemzetiségünket, magyar nyelv, érzés és írás által, ha csak kevés idővel is tovább életben tartsam,” és aztán azon lelkesüljön fel, hogy a magyar hivatalos nyelv bevezetése nyomán „egy fertály század múlva tizenkét milliom magyar lesz.”¹⁰³ Ez rendi nacionalizmusnak elég rendhagyó nacionalizmus, rendiségnek is rendhagyó rendiség. Mint ahogy az is, hogy bár nehezményezte Kosuthnak a nemesi felkelést illető kritikáját, de amikor 1844 februárjában megtudta, hogy a *Pesti Hirlap* veszélyben van, ajánlkozott arra, hogy előfizetőket keres.¹⁰⁴ Ekkor már – ő, a nemesi adómentesség korábbi híve¹⁰⁵ – a nemességnek a házi adó alá vetését is elfogadta.¹⁰⁶

Berzsenyi Dániel lehetne talán még a „rendi nacionalizmus” ideológusa és költője, hiszen – Szekfű szerint – nála „a barokk átlagképek [...] klasszikus színezetben, horatiusi ódába illesztve jelennek meg,” akkor is, amikor „a katonai erények hiányán kesereg”.¹⁰⁷ Sőt – tegyük hozzá – 1809-ben Kazinczynak szóló levelében a török politikát dicsőítette:

⁹⁸ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1864. 146.

⁹⁹ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest, 1976. 241.; Fenyő István: *Kisfaludy Sándor*. Budapest, 1961.; Szegedy-Maszák Mihály: *A polgári társadalom korának művelődése*. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 2002. 345.

¹⁰⁰ Mezei Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Budapest, 1974. 8.

¹⁰¹ Kecskeméti, Károly: *La Hongrie et le reformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848)*. Roma, 1989. 240.

¹⁰² Horánszky Lajos: *Bacsányi János és kora*. Budapest, 1907. 503–534.

¹⁰³ Kisfaludy Sándor: *Szépprózai művek*. Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen, 1997. 191., 198.

¹⁰⁴ Kuun Géza: *Kisfaludy Sándor két levele Döbrentei Gáborhoz*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1. évf. (1891) 140–141

¹⁰⁵ Császár Elemér: *Kisfaludy Sándor*. Budapest, 1910. 156.

¹⁰⁶ Kisfaludy Sándor: *Hátrahagyott munkái*. Szerk. Gálos Rezső. Győr, 1931. 537.

¹⁰⁷ Szekfű: *Magyar történet*, V. 155.

„Minden jelesebb népalkotók a régít szentté tették, az újítást pedig tiltották.” A főhatalmat „kemény nép” gyakorolja, és így nincs despotizmus, „a nép nem egészen szolgál”. A „kemény nép” a magyar nemességnek felel meg, és a levélíró egyetértéssel jelezte, hogy a magyar jobbágy „magát legkevésbé nyomni nem engedi”.¹⁰⁸ Berzsenyi számára a nemzetiség a legfőbb érték, eszménye a szolidaritáson – angol egyesületi formákon, valamint görög heroizmuson és műveltségen – nyugvó patriarchális világ, magyar nyelv- és általános kultúra-kultusza azonban a felvilágosodáshoz kötődik. Tisztában volt azzal, hogy Napóleont „a kor lelke: szabadság” emelte magasba, ő pedig, amikor hatalmába került „a szent emberiség sorsa”, azt önnön „tündér kény”-ének vetette alá.¹⁰⁹ Kisfaludy és Berzsenyi forradalomellenessége reflexív kényszerpolitika. Ez utóbbi egyébként 1809-ben a külpolitikai összefüggések vizsgálatát egyszerűen „metafizikai spekulációk”-nak tartotta. És valóban, ki láthatta előre Magyarországról, hogy Napoleon Habsburg-lányt vesz feleségül, és így a császárpárvenű a francia népszuverenitás legitimációját egyesíteni tudja a hagyományossal, egy ideig.

A magyar barokkos gesztusok mögött a történelmi kiszolgáltatottság érzése és élménye, valamint a lassú fejlődés hite és igénye munkált, és nem naiv eufória. A haladás mint mítosz és mindent alakító erő élelmény, sejtelem és meggyőződés, félelmek és remények forrása. A haladás követelményének tudomásulvétele is már készülődés. Berzsenyi *A tizenharmadik századok* című költeményében Mária Terézia uralkodása „Perikles napjai”-t idézte, I. Ferencet, ezt a korlátolt kispolgár-királyt, pedig „titusi trónus”-ra ültette, miközben a nemzeti megmaradás mellett tett hitet. A századforduló után „sokban rejtélyes”¹¹⁰ *Fohászkodásában* úgy dicsőítette Istent, hogy – a romantikus protoegzisztencializmus szellemében – jelezte az emberi szabadságot, mert amíg „közé járulhat” Hozzá, addig – miután „letörölöm könnyeimet” – „rendeltetésem pályafutásain” a jobbak példáját követve arra megy: „Merre eröm s inaim vihetnek”. Hogy merre is, azt az ifjú Wesselényi Miklósnak így vallotta meg: „légy barátja mindazoknak, kik velünk az elnyomatott emberi értelmet szabadítani s terjeszteni óhajtják; végy részt e nagy munkából, segéld építeni e szent alkotmányt”.¹¹¹ Ez nem a rendi alkotmány dicsérete. Nem nemesi militarizmus.¹¹² Ez korszerű „világ gondolkodás”, a polgárosodás, valamint az emberi emancipáció igénye.¹¹³ A barokk és keresztény mitológián átsugárzik a felvilágosodás utópiája és nyelve. Idézetünk egy nem-kötényes [?] szabadkőműves testvér vallomása és rendelkezése. De nemcsak azért élt vele Berzsenyi, mert tudta, hogy felvilágosodott apa fiának ír, aki a családi könyvtárban szabadkőműves írásokat is tanulmányozhat, hanem azért is buzdított így, mert érezhette, az ifjúból még tehetsége miatt politikai vezér lehet, és az is lett, a magyar politikai liberalizmus első vezéralakja, Kossuth Lajos mestere.

Példáink egyik tanulsága: átmeneti időszakok átmeneti embereit nehéz még a maguk által kialakított – egyébként változó – pózokba is beszorítva jellemezni. Szekfű Gyula, amikor a rendi nacionalizmus korszakjelző fogalmát bevetette, ha nem is korunk, hanem

¹⁰⁸ Berzsenyi Dániel: *Összes művei*. Szerk. Merényi Oszkár. Budapest, 1956. 520–521.

¹⁰⁹ Berzsenyi: *Összes művei*, 624.

¹¹⁰ Martinkó András: *Teremtő idők*. Budapest, 1977. 95.: *A Fohászkodás* „különleges (és sokban rejtélyes) helyet foglal el” Berzsenyi életművében.

¹¹¹ Berzsenyi: *Összes művei*, 633.

¹¹² Kulin Ferenc: *A XVIII. századi francia forradalom árnyékában*. In: Vadász Sándor (szerk.): *Tanulmányok a francia forradalom történetéből*. Budapest, 1989. 251.

¹¹³ Martinkó: *Teremtő idők*, 95. Berzsenyi a *Fohászkodással* „jutott legközelebb kortársként a kortárs Európához, az akkori világ gondolkodáshoz”.

a maga izgalmasan emelkedett nyelvén beszélt, de korunk leegyszerűsítő logikájával is élt, miközben szenvedett tőle, és nem egy meglátásával kitört a maga által összeállított ideológiai ketrecből. Ugyanakkor saját elfogultságainak is tett némi engedményt, amikor az erősen katolikus ellenfelvilágosodás anacionális jellegét és a városi polgárság egyes rétegeinek provincializmusát korántsem ostromozta olyan hévvel, mint a nemesi világot, amelynek egyik megnyilvánulását abszolutizálta, és pedig azt, amit a rendi nacionalizmus fogalmába sűrített, amelyben a rendi alkotmány épségét valóban a magyar nyelv kezdte jelképezni. De mire ez a szimbolizációs tétel már általánosan elfogadottá vált, a felvilágosodásból kisorsjadt politikai liberalizmus – a rendi-nemzeti jogvédelem intézményes alapjáról – az egész társadalmi-politikai rendszer átalakulására tört. A magyar nyelv ügyét pedig manipulatív szándékokkal olykor-olykor éppen a modernizálódó konzervatívok karolták fel, hogy gyengítsék a liberálisokat.

Összegezve: rendiség és nacionalizmus vadházasságát nem lehet korszakjelző fogalomként általánosítani. Beszélhetünk viszont arról, hogy a magyar nacionalizmus fokozatosan teret hódít a nemesi világban, és megindul az addig nem magyar nemesség elmagyarosodása is. A *hungarus*ból magyar lesz, és egyre inkább ki akar lépni a rendiségből, természetesen saját társadalmi helyzetének biztosításával. Persze mindenki a maga javát akarja, privilégiumait úgy konvertálni, hogy minél kevesebbet veszítsen. Természetes, hogy az etnoszociális kérdés és önelégültség ezeréves sztereotípiái is jelen vannak, sőt bizonyos körökben új erőre kapnak, feldúsulnak. A nemesség önlegitimációs érvkészlete (az, hogy a nemesek született katonák, akik honvédő kötelességeiknek eleget téve nem veszítették el jogaikat, ezért ők a nép: a *populus*, a törvényhozó hatalom részesei) 1848-ig élt.¹¹⁴ Ilyen értelemben a rendi nacionalizmus az első magyar krónikásoktól máig ható összeurópai jelenség, most pedig egy az aktív vagy passzív atavizmus megnyilvánulásai közül. A 18. századi német ideológiájából fakadó etnopátosz például (korai) fajgyűlöletbe is átszaphat, mint azt később Szekfű Gyula kiváló tanítványa, Gogolák Lajos kifejtette a szlovák nemzetné válás máig is érvényes elemzésében, és ebben a nacionalizmus antinómiáit úgy jelenítette meg, hogy magyar és szlovák olvasói közül jó néhányan egyaránt megsértődtek.¹¹⁵

A „rendi nacionalizmus” korszakjelző fogalma (és a vele rokon nemesi liberalizmusé) annyira „releváns”, mint például a zsidó kapitalizmus vagy a zsidó kommunizmus fogalma. A „rendi nacionalizmus” korszakjelző fogalomként éppen a lényegét fedi el történelmünk dinamikájából: a felvilágosodás szívós továbbélését, folytonosságát. Némileg a felvilágosodott rendiség ellenirányzataként jelenik meg a *Magyar történetben*, mintha azt akarná megállítani. De nem érzékelteti a magyar helyzet összetettségét. Úgy látszik, a nemesség, ezen rendkívül összetett rendi osztály léte és annak megítélése túl nagy probléma. Jellemző, ahol ilyesmivel nem kellett annyira szembenézni: a magyarországi nem magyar népek nemzeti fejlődésének elemzése során a rendi nacionalizmus segédfogalma fel sem vetődött, hiszen olyan aránytalanságokhoz vezetne, hogy ott, ahol gyengébb volt a felvilágosodás, mint a magyaroknál, ott a felvilágosodás nemesi kölöncök nélkül éreztetné hatását, ahol pedig erősebb a felvilágosodás, mint a magyaroknál, ott a nemesi nacionalizmus elfedi azt a visszatekintő szem előtt. A nem magyar nacionalizmusokat – kelet-európai összehasonlításban – vizsgáló munkákba nem is került bele a rendi nacionalizmus fogalma.¹¹⁶

¹¹⁴ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974. 408.

¹¹⁵ Gogolák, Ludwig v.: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. II*. München, 1969. 26., 91–92.

¹¹⁶ Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Budapest, 1975.; Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, 1977.

A magyar és szlovák nacionalizmus összehasonlító vizsgálatában Ócsai Balogh Péter – már az arányok kedvéért sem rendi nacionalista, hanem – „szabadság- és forradalmár politikus”.¹¹⁷

Kétségtelen, hogy „a rendi nacionalizmus”-tana egyfajta – olykor némileg túlfűtött – nacionalizmus-kritika is. Geertz figyelmeztetése találó: „A valláshoz [helyesebben: az egyházakhoz] hasonlóan a nacionalizmusnak is van egy rossz ízű értelme a modern világban és akárcsak a vallás [helyesebben: az egyházi intézmények világa], többé-kevésbé meg is érdemli azt. [...] Mégis, a nacionalizmus, akárcsak a vallás, hozzájárult a történelem talán legeredetibb változásaihoz, és kétségtelen, hogy a jövőben sem lesz másként. Érdemesnek látszik kevesebb időt tölteni az ócsárlásával – hiszen olyan ez, mintha a szelet átkoznánk –, és többet azzal, hogy megpróbáljuk kitalálni, vajon miért veszi fel azokat a formákat, amelyek felvesz, vajon hogyan lehetne megakadályozni azt, hogy ugyanúgy, ahogy létrehozta, darabokra is tépje azokat a társadalmakat, amelyekben felbukkan, sőt ezentúl a modern társadalom egész szövetét.”¹¹⁸

Szekfű Gyula nacionalizmus-kritikája is célzatos, a nacionalizmus szelídítése, konzervatív reformszellemmel való feltöltése volt a célja. Természetes, hogy a maga nacionalizmusát historizálta, és a széljárást akarta alakítani. Az eredetinek tetsző fogalom a történelem uralásának illúzióját keltheti.

Ma persze „okosabbak” vagyunk. Jobban érezzük és érzékeljük annak torzító hatását, ha valaki saját ideológiai szenvedélyeinek foglyává válik. De vajon az irodalom és a források szelektív olvasásában is megnyilvánuló ellentmondásokat nem oldotta volna némileg Szekfű Gyula:

1. Ha időközben a „felvilágosodott rendiség” fogalmát nem ejti el, és ha következetesen azt vizsgálja, miről egyébként mesteri módon szólt, és pedig azt, hogy a felvilágosodás milyen területeken él tovább a hivatalos állami és nem hivatalos társadalmi ellenfelvilágosodás ellenében?

2. Ha azt vizsgálta volna, hogy a felvilágosodás miként fonódik össze az időközben neki is köszönhető módon kialakuló modern nacionalizmus térhódításával, aminek antinómiáit ugyancsak sokat sejtető módon érzékeltette?

3. Ha következetesebben vizsgálta volna, hogy a felvilágosodás eszméit milyen utakon és módokon próbálták érvényesíteni azok, akik végérvényesen elkötelezték magukat az új korszakot ígérő fénynek vagy fénykultusznak, hogy aztán a belső fény vezesse őket az olykor vészesen elsötétülő történelmi térben és időben? Így viszont sok minden, ami a rendi nacionalizmus parttalan gyűjtőfogalmába került, valójában a felvilágosodás nacionalizálásának és a rendiség nacionalizálásának a folyamatába illeszkedett, ezen folyamat során pedig kiütköztek a modern nacionalizmus ellentmondásai, és jelentkeztek az ezen ellentmondások feloldását célzó kísérletek is. Vajon nem hitelesebb rendi nacionalizmus helyett nacionalizálódó rendiségről beszélni, olyan rendiségről, amely éppen a nacionalizálódás révén elkezdte átalakítani, majd felszámolni önmagát? Talán több mint Duna-táji historiográfiai kuriózum az, hogy a nemesség magyarosodásának egyik forráscsoportját, a megyei határozatokat és felterjesztéseket a jelenséget mélyen elítélő, ahistorikus módon törvénytelennek ítéelő szlovák tudós, Daniel Rapant tette közzé, aki legalább vette a fáradságot, hogy a magyarellenességet magas szinten képviselje. Műve még ma is hiánypótló.¹¹⁹ Forrásanyagában szépen megjelenik az, hogy a megyei politikai retorikában miképpen fo-

¹¹⁷ Gogolák: *Beiträge*, 80.

¹¹⁸ Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 1994. 125.

¹¹⁹ Rapant, Daniel: *Ilegalná maďarizácia*. Bratislava, 1947.

nódott össze a felvilágosodás, az anyanyelv iránti igény és a nacionalizmus, az ellenhatásokkal együtt.

Szekfű Gyula felvilágosodás-ellenessége megbosszulta magát akkor, amikor a felvilágosodást olyan egyszerű mechanikának tekintette, amely óhatatlanul libertinizmushoz vezet, és ennek analógiájára kialakította a „rendi nacionalizmus” – hasonlóképpen mechanikus és amorális tartalmakat hordozó – négy évtizedre (1790–1830) rávetített korszakjelző fogalmát. Márpedig ő maga, Szekfű Gyula volt az, aki pontosan érezte, hogy a politikai reformkor 1790-ben kezdődött. 1790-ben ugyanis szerinte már „tapintható a nemzeti mag, mely a rendi burkot szét fogja repeszteni”. Ezt „a fiatalos új erőt egyelőre még akadályozza mozgásában a régies szabású rendi öltözék, de már érezhető, gesztusainak szenvedélye már megjósolja, mily szabad szárnyalásban fog fölfelé törni, ha egyszer, Széchenyi vagy Kossuth gondolkodásában, meg fog szabadulni a rendi kölönctől...”¹²⁰

Ezek után szinte felesleges azt firtatni, hogy van-e folytonosság vagy nincs a *Magyar történetben*. Már Szekfű fogalomalkotó leleménye: „a felvilágosodott rendiség” terminusa is a folytonosság és a fejlődés folyamatosságának lehetőségét érzékelteti. A reakció nem bizonyulhatott mindenhatónak, bár igyekezett az élet egészére rátelepedni. Igaz: „Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyont és előjogait féltő rendiség, úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formában élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, és ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez.”¹²¹

A „rendi nacionalizmus” oxymoronnak jó lett volna, ha szerzője annak szánta volna. Ha a rendi nacionalizmus a felvilágosodott rendiség másik arcaként villant volna fel. És láttuk, hogy Szekfű Gyula milyen szépen érzékeltette a törvényen kívüli szellemi Magyarország körvonalait, amelyet a felvilágosodás szellemisége tartott fenn, anélkül hogy politikai mozgalmá tudta volna szervezni önmagát. Aki ebben élt, csak úgy létezhetett, ha a maga kompromisszumát megkötötte a hatalommal, annál is inkább, mert a rendiség számára is valamiféle védelmet és életkeretet jelentett. A rendiségre építeni kellett azoknak is, akik fokozatos reformokkal tudatosan fel akarták számolni a rendszert, vagy csak egyszerűen olyan reformokat igeneltek, amelyek célja a rendszer javítása lett volna, de ilyen helyzetben minden reform már egyben a rendszer átalakulását és kimúlását segíti elő. És ezt érezték és tudták a hatalom urai, legfőképpen Metternich.

A *Magyar történetben* „a rendi nacionalizmus” mint új korszakot jelző fogalom egyben olyan séma is lett, amely a kor összetettségét leplezi el, a felvilágosodásból fakadó törekvéseket összevonja az ellenfelvilágosodást is hordozó rendiséggel, valamiféle 20. századi manipulatív csalárdságot vetít vissza, elsősorban azt, amely a nacionalizmust szelepként alkalmazta. Márpedig minden kornak megvannak a maga sajátos csalárdságai. Ha ezek ismeretében tekintünk vissza, úgy érezzük, hogy a „rendi nacionalizmus” konstrukciója azt a fajta osztályszemléletet sugallja, amely az úgymond reakciós magyar nemességgel azonosítja a modern – liberalizmussal összefonódó – nacionalizmust. Ennek az osztályszemléletnek a teleológiája szerint a munkásosztálynak kell eljőnie, hogy érvényesítse a történelmi fejlődés követelményeit. Szekfű teleológiája szerint Széchenyinek kell kimondania a boldogító ígéretet, neki kell kijelölnie az utat, amelyen aztán bűnös erők miatt nem haladhat a nemzet stb., miközben a magyar történelemben évszázadokon keresztül érvényesülő struk-

¹²⁰ Szekfű: *Magyar történet*, V. 74–75.

¹²¹ Szekfű: *Magyar történet*, V. 159.

turális mozzanatok állandósága is érvényesül a változásban, illetve annak megjelenítésében. A rendi nacionalizmus mint rendiségvédő nemzeti demagógia legfeljebb annak a nemzeti magatartásnak a jelölésére szolgál, amelyet a 19. század demagóg dzsentrije és később az ún. történelmi keresztény középosztály képviselt, amikor a dualizmus korában, majd a két világháború közötti politikai életben látványos szerepet játszott. Szekfű barátja, Török Pál viszont a maga szintézisében gondosan kerülte a rendi nacionalizmus fogalmát, és az 1790 utáni időket „A nemzeti egység előhangjai” című fejezetben tárgyalta.¹²² Az 1983-ban megjelent *Magyarország története tíz kötetben* megfelelő kötete az 1795–1812 közötti időszakot az udvar és az uralkodó osztály forradalomellenes szövetségének fejezetében tárgyalja, tehát az abszolutizmus és a rendiség dualizmusának viszonylagos harmóniájára és az ellenfelvilágosodásra helyezi a hangsúlyt, majd olyan fejezet következik, amelyben 1812-től 1830-ig az abszolutizmus és rendiség konfliktusa áll előtérben. Tehát itt is a millenáris mű: *A magyar nemzet története* (1897., 1898.) korszakolása érvényesül. És ez alighanem az irodalomtörténészek hatásának tulajdonítható, mert az írói emberközeli világok nehezen illeszkednek a globalizáló és általánosító sémákba, amelyekből a 20. század embere annyit szenvedett. Igaz, a fogalmi konstrukciók nélkül nehéz megragadni azt, amit a történelemben sajátosnak látunk vagy láthatunk. Végül félreértés ne essék, nem Szekfű-ellenes pamfletet kívántunk felvázolni, hanem a történelmi fogalomalkotás technikáin való elgondolkodásra ösztönzés mellett még azt is próbáltuk érzékelteni, hogy milyen nehéz az átmeneti idők jellemzése, milyen nehéz megragadni azt a tendenciát, amely valóban érzékelteti a kor dinamikáját, és azt nem kényszeríti teleologikus sémába. Szekfű sémáját éppen a felvilágosodástól a liberalizmusig ívelő folytonosság megítélése színezi, és meg is kérdőjelezi. Szekfű művének erénye polifóniája, amelyet idézeteinkkel is próbáltunk és próbálunk a továbbiakban is érzékelteni.

A folytonosság tehát – Szekfű *Magyar történetében* – kettős: eszmei és anyagi, az eszméket éltető társadalmi–gazdasági igényekből fakadó. Az „eredeti egyéniségek”¹²³ szivárványszerű eszméitől szellemi és politikai óriásokhoz vezet; más szóval: a reformtervezgetésektől a reformtörekvésekig. Történelmünkben azonban kiesett „az abszolutizmus nemzetépítő hatása”. Viszont kibontakozhatott a polgári–nemzeti átalakulás. A modern nemzet igénye nem rendi nacionalizmus, mert: „A nemzet célja, eltekintve a nemzetállam szükség-szerűen államrezonos politikájától, magas etikai fokon áll, nemcsak a megelőző abszolutizmushoz viszonyítva: széleskörű nemzeti egység szolidaritását követeli meg, melyben mindenki felemelkedik az emberi méltóságra; a nemzeti egység kereteiben az egyéni munkák hatása hatványozódik, és korábban elképzelhetetlen nagy emberi értékek termelődnek ki, a gazdaságban a kapitalizmus segítségével anyagi javak mérhetetlen tömege, s az egyéni életátlag gyors emelkedése, a szellemiekben a nemzeti irodalmak, melyek az emberi műveltség legmagasabbfokú alkotásai. A nemzeti eszme korszakának megadatott, hogy a görög-római világ egyszerűnek, unikumnak tartott klasszicitását gondolatban és műveltségben minden nemzet ölésben újra megvalósítsa.

Mindezen magas emberi értékek egyenes vonalban nőttek ki a nacionalizmusból, s a következőkben, ha bírálunk kell a nemzeti politikai rendszereket, a demokráciát, a liberalizmust, a nemzeti gazdasági elméleteket, ne felejtjük el, hogy földi dolgokban a legnagyobb és leghasznosabb emberi fejlődéssel állunk szemben, melynek gondolkodásunk alapjait köszönhetjük.”¹²⁴

¹²² Török Pál: *Magyarország története*. Budapest, 1943. 145–148.

¹²³ Szekfű: *Magyar történet*, V. 62.

¹²⁴ Szekfű: *Magyar történet*, V. 149.

A történelem antinómiáinak megjelenítése mesteri. Szekfű Gyulának a folyamatosság és megszakítottság megítélésének kérdésében olyan árnyalt az ítéletalkotása, hogy mindkét álláspont hívei találhatnak és találnak is maguk számára érveket, és őt magát pedig egyik vagy másik álláspont képviselőjeként tüntethetik fel. A szekfűi dialektikával szemben Domanovszky Sándor egyértelműen úgy foglalt állást, hogy 1790-ben kezdődött „a nagy magyar reform”, amely 1848 felé ívelt. Domanovszky 1944-ben nyilatkozott így, József nádor életrajzában, amelyet hatalmas forráskiadással készített elő. Ezen véleményét a szakirodalom nem idézi, ami annak a jele, hogy 1944-ben, majd néhány év múlva megint valami baj történt a folyamatossággal.¹²⁵ Szekfű Gyula nézeteiből viszont sok minden beépült a legkülönbözőbb állásfoglalásokba. Paradox módon több, mint a liberális és ún. pozitivistá hagyományból.

Szekfű Gyula szakított a modern magyar történetírást megalapozó liberális szemlélettel és annak optimizmusával, mégis mintha valamit még megőrzött és éltetni akart volna abból. Amikor a folytonosságot vallotta, a magyar szépirodalmat is figyelembe vette. Az irodalomtörténészek általában a folytonosságot vallják, hiszen az irodalomban tovább élhetett az, ami a politikában nem érvényesülhetett, mert egyszerűen tilos volt. Nincs terünk arra, hogy az irodalomtörténet terén is végigkísérjük a folytonosság és megszakítottság vitáját. Csak egyetlen jellegzetes álláspontot idézünk. Azt, ahogy Sík Sándor például az 1940-es évek elején egyik egyetemi előadásán vallott: „Mindenekelőtt a hamu alatt lappangva is él tovább a legjobbak egy részében a felvilágosodás eszmeköre. Csendben él, mert hallgatnia kell. S az egész beletorkollik az irodalmi életbe, mert ez az egyetlen terület, ahol meg lehet szólalni. Hogy a nyelvújítási harc olyan jelentőssé lett, annak elsősorban ez a történelmi helyzet az oka. A felvilágosodás, amely Bessenyeiék elgondolásában még az egész magyar szellemi élet megújulását akarta, most azt akarja megújítani, amit lehet. Kazinczy egész munkássága felett a felvilágosodás eszméje lebeg.”¹²⁶

A tudós katolikus pap és költő, Sík Sándor a szellem embere volt. Ő a szellemet lebegtette. A felvilágosodást sem torz kinövéséin mérte. A szellemtörténész Szekfű Gyula már megszemélyesítette az eszméket, ezek nála önálló életet élnek, és a történetíró finoman érezte, hogy társadalmi szükségletek éltetik az eszméket. A metaforikus kifejezőmód ma is él, miközben a szellemtől elszakadó szemlélet már inkább geometriai fogalmakkal dolgozik. De hogyan?

Álláspontok és állásfoglalások az 1960-as évektől napjainkig

1945 után ismét új átértelmezés korszaka köszöntött be, ami logikus következménye volt azon radikális változásoknak, melyeket forradalomnak neveztek. Földreformmal felszámolták a nagy- és középbirtokot, megindult a nagy vállalatok államosítása, majd 1949 után, amikor a kommunisták hatalomra kerültek, mindenfajta árutermelésre fordítható magántulajdont köztulajdonná tettek. Az értékmentés utóvédharcát Szekfű Gyula vívta meg, amikor *Forradalom után* című művében, kemény ítéletet mondva a múlt fölött, valamiféle keleti demokrácia iránti reményét juttatta kifejezésre. Csakhogy új totalitárius rend épült ki.

¹²⁵ Domanovszky Sándor: *József nádor élete. I. 2.* Budapest, 1944. 508.: „a nemzeti fejlődésben így is keserves cezúra volt az abszolutizmusnak ez a 13 esztendeje [1812–1825], amely egy 22 éves [1790–1812] föllendülési korszak további építő munkáját szakította meg. Igazságtalanság azonban a kor embereivel és törekvéseivel szemben, ha ezt az időszakot nem számítjuk a nagy magyar reformhoz.”

¹²⁶ Sík Sándor: *Kazinczy kora. 1941–42.* I. félév. Egyetemi Könyvtár Kézirattára H 236. (Sokszorosított gépelt kézirat)

Új paradoxonok színezték a folytonosságról való képzeteket. Az ország szovjet szatellit lett, de a moszkvai politikai iskolát kijárt vezérek a függetlenség hagyományát emelték magasra. A magyar történelem 400 év szabadságharc lett. A heroikus modell kiáltó ellentétben állt a valósággal. A Pártnak harmadik világháborúra kellett készülnie. A függetlenségi harcok dicsőítése ehhez kellett, de az eredmény az lett, hogy 1956-ban olyan forradalom robbant ki, amely a szovjet tankokkal is szembeszállt. A történetírásnak szembe kellett néznie a folyamatosság és változás dinamikájának kérdéseivel.

Új periodizáció. Új revizionizmus?

1956 után egyfajta fordulatnak lehetünk tanúi a magyar történetírásban, pontosabban: újabb átértékelésnek. Molnár Erik éles támadást indított Révai József ún. nacionalizmusa ellen. Az 1956-os forradalom ugyanis kellemetlen meglepetéssel is szolgált. Kiderült, hogy a Kommunista Párt – Révai József által is inspirált és irányított – nacionalista demagógiája és hazafias frazeológiája a nemzeti öntudatot paradox módon megemelte, miközben szinte minden társadalmi réteget megaláztak az osztálygyűlölet felszításával és manipulálásával. A véres megtorlás után Molnár Erik Révai-ellenes támadása az olvadás érzését keltette, az ideológiai béklyók lazításának élményét kínálta. A nacionalista demagógiát felváltotta az antinacionalista ideológiai kurzus, a heveny osztálygyűlöletet a hamvadó osztálygyűlölködés frazeológiája. Molnár Erik történelemszemlélete kezdetlegesen redukcionista gazdaság- és társadalomtörténeti szemlélet. De maga a gazdasági és társadalmi jelenségek vizsgálata új távlatokat ígért. A vita és a vita intézményesítése némi szabadság élményét és illúzióját kínálta. A történetírás tudomány jellegének hangsúlyozása egyfajta védettséget biztosított.

A felvilágosodástól a liberalizmusig ívelő folyamatok szakaszolását két irányból lehetett megkísérelni, pontosabban azok a kutatók nyilatkozhattak, akik a 18. vagy a 19. században voltak járatosak. Az 1780-as évek felől nézve a folytonosság perspektívája tárult fel. H. Balázs Éva képviselte ezt az ún. Molnár Erik vitában.¹²⁷ Tézisszerűen jelzett nézeteinek fedezete a fiatal Berzeviczy Gergelyről szóló monográfiája.¹²⁸ Nézeteit később bővebben kifejtette, ezért még visszatérünk azokra.

A periodizálásban Barta István – átfogó Kossuth-kutatásaiból – leszűrt eredményei érvényesültek. Paradox módon először – az időközben historiográfiailag kegyvesztett – Széchenyi Istvánt rehabilitálta. A polgári átalakulás úttörőjeként mutatta fel, aki éppen azért lehetett irányadó egyéniség, mert korának igényeit juttatta kifejezésre a legkifejelebb formában.¹²⁹ A korszak első nagy könyvsikere, a *Hitel* az általános szellemi erjedés terméke és irányadója. Az 1825–1827-es országgyűlés ugyanis elhatározta az 1790-es években készült országgyűlési bizottságok munkálatainak átdolgozását. Ezen munkálatok az élet minden területén újraszabályozták volna a jogviszonyokat, új törvények alapjaként, előtanulmányként szolgáltak. 1828 és 1830 között elkészültek az új operátumok. Az eredmény azonban siralmasnak bizonyult. A rendi ország képviselői a hajdani munkálatokból kilúgozták a felvilágosodás hatását. A munkálatokat meg kellett küldeni a megyéknek, hogy véleményt nyilvánítsanak. A megyei fórumokon viszont szervezett és szerveződé erőként léptek színre

¹²⁷ H. Balázs Éva: *A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei*. Történelmi Szemle, 3. évf. (1960) 2–3. sz. 329–332.

¹²⁸ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Budapest, 1967.

¹²⁹ Barta István: *Széchenyi István*. (Történelem tanároknak című sorozatban kézirat gyanánt a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet kiadásában) Budapest, 1958. ; Uő. : *Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kialakulása*. Történelmi Szemle, 3. évf. (1960) 2–3. sz. 224–240.

a liberálisok. Ezen viták során alakult ki a liberális reformellenzék, amely az 1832-re hirdetett országgyűlésen kezdeményező szerepet játszhatott. Megtörtént a fordulat.

Barta István elfogadta azt, hogy 1790-től 1849-ig egy korszakról beszélhetünk. De úgy vélte, hogy közben a folyamatosság megszakadt. Ennek oka szerinte az, hogy a magyar jakobinusok eszméi „nem a hazai valóság talajából nőttek ki”, hiányzott „a táptalaj”, az üldözés miatt „továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt”. A nagy eszmék a hajdani mozgalom „veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban” élnek, „hogy azután diadalmas erővel törjenek felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai megérték befogadásukra” – az 1830-as években, méghozzá akkor, amikor a megyék megvitatták az 1825–1827-es diéta által kirendelt bizottmányok operátumait.¹³⁰ Barta István fedezte fel a történetírás számára a diétai munkálatok megyei vitáját és annak jelentőségét. Ennek alapján tette azt a periodizációs javaslatot, amely máig mérvadó. Korszakalkotó tanulmánya nagydoktori értekezésének a része, a mű egésze azonban sajnos nem jelent meg, az 1828-as operátumok elemzése máig is kiadatlan. Talán azért is, mert némi ellentmondásban áll az 1830-as évekre rögzített cezúrával. Pontosabban: némileg oldja a merev korszakhatárokat. A szerző ugyanis kimutatja, hogy az 1828-as operátumok sokban elmaradnak az 1790-es évek munkálatai mögött, de sokban túl is lépnek azokon. Az 1820-as években például nem tettek javaslatot a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztására, de az úrbéres parasztság létfeltételeit lényegesen javították volna, a magántulajdon elvét a parasztság számára előnyösebben érvényesítették volna, és a viták során olyan gondolatok vetődtek fel (például az ősiség eltörlése), amelyek a későbbi reformtörekvéseket előlegezték meg.¹³¹ Megválaszolhatatlan kérdés, hogy Barta István, aki forrásfeltáró munkájával és elemzéseivel a reformkor és az 1848–1849-es forradalom kutatásában és értékelésében minőségi fordulatot hozott, miként csiszolta volna nézeteit, ha szembesült volna a folytonosság-vitával, amelynek korai halála miatt már csak passzív részese lehetett.

Az 1970-es évektől Kosáry Domokos – többször is – szakaszolta a folyamatokat, és biztos kézzel jelölt ki fejlődési vonalakat és utakat. Munkájának volt némi ideológiai pikantiériája, hiszen először még az 1956 után megbukott kommunista ideológus, Révai József bizonyos tézisei ellenében vázolta fel saját sémáit az akkor már lassan bontakozó hazai – meglehetősen féldolgalas – historiográfiai revizionizmus jegyében. Révai ugyanis még 1938-ban *Kölcsey Ferenc* című tanulmányában azt fejtette ki, hogy az 1790-es évek fellendülése és az elhatalmasodó reakció viszonyai közepette „a haladó gondolat három típusa jelentkezett”. Az első a Martinovics-féle összeesküvés politikai radikalizmusa, a második Berzeviczy Gergely antifeudalizmusa és antinacionalizmusa, a harmadik „Kazinczy nevéhez kapcsolódik”, ez a nyelvújítás és a magyar irodalmi újjászületés. Ez a harmadik út „bizonyult járhatónak”. Ugyanakkor: „A nyelvújítás, az irodalom persze nemcsak válasz volt a francia forradalomra, hanem egyben bizonyos elfordulás is attól a közvetlen politikai tömegeselekvéstől, amelyre a francia jakobinusok mutattak példát.”¹³² Jellemző, hogy a szépirodalmat nem említette Révai, talán éppen azért, mert tisztában volt jelentőségével, olyannyira, hogy szívesen olvasta az önmaga által betiltott műveket. A szépirodalomban jelentkező veszélyt már korábban felismerték a hatalom urai. Mint Teleki László írta 1810-ben: „Sok derék koponya a demokráciától, anarchiától és oligarchiától való félelmében az egzotikus irodalmi

¹³⁰ Barta István: *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái*. Történelmi Szemle, 6. évf. (1963) 3–4. sz. 336.

¹³¹ Barta István: *A fiatal Kossuth és kora*. MTAKK D 2349

¹³² Révai József: *Marxizmus és magyarság*. Budapest, 1946. 12–15.

kultúra behatolását károsnak tartja”.¹³³ Révai Kazinczy-értékelése egyébként kifejezetten hasznos volt, mert az irodalomtörténet számára nagyobb mozgásteret biztosított, mint ami a kommunista ideológia tiszta dogmatizmusából következett volna.¹³⁴ Révai felvilágosodás-szemlélete példa arra is, hogy olykor a sötétből jól látszik a fény.

Kosáry Domokos – hallgatólagosan és a kornak megfelelően tisztos távolból követve a Szekfü-féle hagyományt – Révaival szemben úgy látta, hogy „a XVIII–XIX. századfordulóján két fő politikai tendenciát találunk. Az egyiket vastag vonallal húzhatjuk meg. Ez a feudális vagy rendi nacionalizmusé, amelyet a nemesség nagy többsége képviselt. A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is, csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkori helyzettől függően változott. [...] A másik fő politikai tendenciát, amely ezzel valóban lényeges alapvető ellentétben állt, sokkal vékonyabb vonallal kell meghúznunk. Ezt a »jakobinusok«, a felvilágosult reformerek, a polgári átalakulás úttörői, az antifeudális erők képviselték.” Kosáry Domokos azt bizonygatta, hogy a nyelvújítás a rendi nacionalizmus része volt, maga Kazinczy Ferenc is, miután 1795-ben halálra ítélték, majd hét évet fogságban töltött, a feudális nacionalizmust képviselte, „feudális-nacionalista eszmények állandó védelme és hangoztatása” jellemzi, amikor „oly úton haladt, amely a magyar nemesség fő vonalának lényegében véve megfelelt”. 1795 után a magyarországi politikai fejlődés „még egy nagy kerülőt tett a feudális nacionalizmuson át, amely külön szakaszként iktatódott be a felvilágosult és a liberális reform közé”. Ennek hívei „a lényegre tekintve” a magyar „jakobinusok” által jelzett úton jártak. A felvilágosodás és liberalizmus között volt egy „keskeny út”, de a liberális ellenzék „a feudális nacionalizmust képviselő nemesség talajából nőtt ki”. Igaz, „a feudális nacionalizmus, bár a régi védelmére és konzerválására irányult, a köznemesség tudatának mozgósításával bizonyos fokig elő is készítette az eljövendő átváltódást a liberális nacionalizmusra”. Egészében: „A felvilágosult polgári törekvések bukása, 1795 után, minden oldalon hozott valami torzulást. Elsősorban a nemesi polgárosodás azon *kerülő* útján, amelynek képviselői, ha elődeiknél korszerűbbnek tűnnek is, ekkor még a feudális nacionalizmust védelmezték, a társadalmi haladással *szemben*. Bizonyos torzulást még azoknál is hozott, akik kevesen, a polgári haladás ügyét vitték tovább, de a politika teréről kiszorulva, mint Berzeviczy Gergely, másutt: gazdasági vagy egyéb téren próbáltak kiutat, működési teret találni.”¹³⁵

Irodalomtörténész – történész párbeszéd?

A kritikai megértés követelményét hangoztatva az irodalomtörténész Tarnai Andor szállt vitába Kosáry Domokossal, és azt tette szövé, hogy Révai József „időtállóbban fogalmazott, mikor a polgárosodással és nem a nacionalizmussal hozta kapcsolatba a nyelvújítást,” ami nem jelenti azt, hogy a 19. századi nacionalizmust el lehetne választani a nyelvújítástól, „de az egész mozgalom az 1848-as polgári forradalmat készítette elő”.¹³⁶

Kosáry Domokos a bírálatot elutasította, taktikai fogásnak minősítette, hogy Tarnai Andor olyan látszatot keltett, mintha a nyelvújítást védelmezné. Ismételten kiemelte, hogy

¹³³ Teleki, Ladislaus: *Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn*. Pesth, 1810. 15.

¹³⁴ Bíró Ferenc: *A Kazinczy-kutatások helyzete*, 1988. Széphalom, 3. évf. (1989) 1. sz. 145.

¹³⁵ Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. *Századok*, 105. évf. (1971) 3. sz. 625–629. Uő.: *Napóleon és Magyarország*. Budapest, 1977. 147–156.; Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Budapest, 2001. 215., 245–251.

¹³⁶ Tarnai Andor: *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*. Irodalomtörténet, 54. évf. (1972) 383–394.

a nyelvújítás „eredetileg a nemesi felvilágosodás programjának része volt”, aztán „azért folytatódott és valósulhatott meg sikerrel [...] a feudális nacionalizmus időszakában, annak uralma ellenére, mivel társadalmi szükségletnek felelt meg és mivel a nemesi kiváltságokat nem veszélyeztette önmagában,” ugyanakkor a nyelvújítás „nem a polgári átalakulás előmozdításának tudatos szándéka”. Két tendencia jellemzi „a jakobinus mozgalom és reformkor közé beiktató világnézeti hullámvölgy évtizedeinek politikai törekvéseit”: „egy uralkodó, lényegében retrográd tendencia, a feudális nacionalizmus és egy igen szerény, szinte föld alatt futó, progresszív antifeudális tendencia”.¹³⁷ A vita ezzel lezárult.

A vita ma már historiográfiai emlék. Hozadéka elég csekélynek bizonyult, mert presztízs-harcba fulladt. Nacionalizmus és rendiség viszonyát olyannyira nem sikerült megvilágítani, hogy az olvasó akkor némileg még aktuálisnak érezhette Dessewffy Józsefnek éppen Kazinczy Ferenchez intézett kifakadását: „Micsoda tartozás (relatio), micsoda csatlás (neux) vagyon a feudalizmus és a magyar nyelv közt? Ez előttem igen magas.”¹³⁸

A történettudomány és az irodalomtudomány közötti „termékeny párbeszéd”¹³⁹ jámbor óhaj maradt és marad, hacsak valaki nem képes a két tudományág eredményeit integráló szemlélet érvényesítésére. Miután erre nem került sor, két fontos mozzanat máig is a sorok között lappangva maradt. Az egyik a múlt ún. objektív valóságára vet fényt, a másik annak historiográfiai megjelenítésére, és pedig a felvilágosodás eszméinek továbbélésére, valamint az átmeneti korszak bemutatásának genealógiájára.

Tarnai Andor nagyra értékelte, ahogy Kosáry Domokos érzékeltette a hazai jakobinus mozgalom továbbélését a magyar bonapartizmusban. Ez a folytonosság számukra a haladás mércéje. De érdekes módon az már nem vetődött fel a vitában, hogy Napóleon milyen mértékben tekintette csak eszköznek a magyarok fellázítását. Nem elemezték azt sem, hogy a bonapartizmus mit és miként éltetett a francia forradalomból. Ma a mérleg enyhén szólva nem nagyon pozitív. De már Beethoven is megtagadta a romantikusnak tetsző hőst. Benedetto Croce pedig már az 1930-as évek elején mesteri módon érzékeltette, hogy a jakobinusból lett bonapartisták, a demokrácia és szabadság gátlástalan ellenfeleiként a Bourbon restaurációban is jeleskedtek. A bonapartizmus pedig olyan visszahatást váltott ki, amely a monarchikus rendszert szilárdította meg.¹⁴⁰ Ez nem jelenti azt, hogy a magyar bonapartisták között ne lettek volna a felvilágosodás elkötelezett hívei. Oroszlánkörmeiket nem tudták megmutatni, a szavak elszálltak, írásaik szép emlékek. És Tarnai okkal hívta fel a figyelmet, hogy Berzeviczy Gergely két alkalommal is élve, 1790-ben és 1809-ben a Habsburg Birodalomtól való elszakadás, illetve a független Magyarország berendezkedésének programját is kidolgozta. (Ezen irományok sorsáról keveset tudni, például arról sem, hogy az 1809-es eszmefuttatás és alkotmányterv eljutott-e Napóleonhoz, akinek szánta.¹⁴¹ De az 1790-es röpiratot „Kossuth minden bizonnyal ismerhette”.¹⁴²) A bonapartista mérce alkalmazásának az 1970-es években más lehetett az akusztikája, mint ma. Igaz, George Lefebvre *Napóleonja* egyértelmű és meggyőző: a császár „egyre ellenségesebb lett a forradalommal

¹³⁷ Kosáry: *A magyar és európai politika történetéből*, 253.

¹³⁸ KFL VIII. 55.

¹³⁹ Bíró: *A Kazinczy-kutatások*, 147.

¹⁴⁰ Benedetto Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono*. Bari, 1965. 31–35.

¹⁴¹ Balázs, Éva H.: *Notes sur l'histoire de bonapartisme en Hongrie*. Nouvelles Études Hongroises, 1969–1970. 186–207.

¹⁴² Révész Imre: *Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat*. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I. Budapest, 1952. 440.

szemben, egész addig, hogy ha az idő engedte volna, a polgári egyenlőséget részben felszámolta volna, mégis a nemzeti képzelet a forradalom hőségévé tette.¹⁴³

Tarnai Andor keserűen tette szavá, hogy rég nem jelent meg semmi „a nyelvi törekvések filozófiai összefüggéséről, elméletéről”. Ugyanakkor egyetlen konkrét példával sem szolgált, hogy a nyelvművelés egyben metapolitika is volt, konkrét politikai üzenetekkel. Egyik példánk erre – Sík Sándor téziséhez kapcsolódva – Teleki József 1816-os műve: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Ez a mű (valamint Kazinczy Ferenc *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című 1819-es értekezése) „eldöntötte a nyelvújítási harcot”,¹⁴⁴ és a „fejlődés irányának megjelölésére készült”.¹⁴⁵ A nyelv művelése és gazdagítása – Teleki József művében – kísérőjelensége annak, hogy „az embernek és az egész emberiségnek a tökéletesedés a fő célja”. A francia felvilágosodás klasszikusai, Montesquieu, Buffon, Rousseau „új képzeteket” alkottak, és ehhez új szavakat, bár „egész Paris teli torokkal kiáltott a neologizmus ellen”, és az akadémia is gáncsolta a nyelvújítást. Viszont: „A *revolúció*, mely a királlyal együtt az egész nemzet gondolkodása módját felhánnya, számos régi balvélekedéseket eldöntött, az *akadémia* kirekesztő hatalmát is nagyon megrázta”. Az a Teleki írt így, aki később a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett. Igaz, soha nem volt harcias liberális, de mindazt, amit a felvilágosodás és liberalizmus jelentett, nem tagadta meg, hanem ennek szellemében figyelmeztetett: „Ne törekedjünk tehát az ellen a szabadság ellen, mely ezen *korlátokat* [mármint a „nyelvművelés szabadságának” korlátait] *felbontani* ügyekszik; ne szálljunk szembe az időszellemmel, mely minden nemzeteket a honi nyelv tisztítására, bővítésére, csinosítására ösztönzi.” Sőt élni kell azzal a szabadsággal, mellyel a reformáció korában is éltek, mert: „hogyan foszthatott volna tehát minket meg egy *sötét eltévelyedett időkor* ezen hatalomtól, melyet a természettől vettünk”.¹⁴⁶ Ezt a kortársak alighanem az 1795 utáni idők kemény kritikájának is tekinthették. Kazinczy ilyesmit nem engedhetett meg magának. De nélküle a nyelvújítás és annak metapolitikája másképpen alakult volna.

Érdekes, hogy a történész – irodalomtörténész-vita folyamán nem utaltak Varga János tanulmányára, erre a nyelvkérdésről írt legjelentősebb történeti tanulmányra,¹⁴⁷ amelynek következtetéseit Kerényi Ferenc újabb – az 1790-től 1867-ig terjedő időszakokat átfogó – kutatásai is megerősítették. Ezek szerint a nyelv a nemzethez való tartozás legfontosabb ismérve, a nyelv ügye integrál szerepet játszott, mert hosszabb időn át egy táborban tartott olyanokat, akik a társadalmi kérdésekben eltérő nézeteket vallottak, és ami a legfontosabb: „kísérleti terepe lehetett az érdekegyesítés programjának”.¹⁴⁸ Más szóval: a filológiai tér protoideológiai politikai mező.

Tarnai Andor megnyugtatta a történészeket, hogy „irodalomtörténészeink [...] – éppen Révai nyomán – Kazinczyt és Kölcseyt régóta nem állítják egy vonalba, és nem igen óhajtának semmiféle feudális nacionalizmust a haladás hordozójának kijátszani”. Kölcsey Ferenc tehát jobb osztályzatot kapott, de őt sem idézték. Talán azért, nehogy még elrontsa saját

¹⁴³ Lefebvre, G.: *Napoléon*. Paris, 1953. 574.

¹⁴⁴ Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. Budapest, 1929. 146.

¹⁴⁵ Fenyő István: *Az irodalom republikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Budapest, 1976. 28.

¹⁴⁶ Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Szerk. Éder Zoltán. Budapest, 1988. 121–136.

¹⁴⁷ Varga János: *A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon*. Történelmi Szemle, 4. évf. (1961) 234–304.

¹⁴⁸ Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest, 2003. 25.

minősítését, hiszen ő kortárs szemmel érzékelteti a bonyolult folyamatok dinamikáját. Történelemfilozófiai szemlélete integratív. Kazinczyban – 1832-ben, akadémiai emlékbeszédében – maga és kora előkészítőjét látta, „ki nemzetének negyven év előtt fellobbanó s hirtelen elalvó tűzét olthatatlan hordá kebelében, még akkor is, mikor lélekfagylaló vészek környékezék”. Ugyancsak ezen beszédében Kölcsey a nyelvújításban a felvilágosodással összefonódó „nemzeti ébredező szellem természetes kiütései”-t mutatta fel. Ez a szellem „nyelvünket ragadá meg legelőbb, ez lévén a legtermészetesb mód egymást érteni, egymásra figyelmezn, ideákat venni és adni, s azt, ami a kebelben titkon forr és külön forr, nyilváná egyetemivé tenni. Ily szempontból tekintem én a nyelvvel kezdett, s gyors rohanással előre törekedő változást.”¹⁴⁹

A történésvizsgáló természetesen nagyobb távolságból meg tudja – vagy meg akarja – haladni az egykori kortársi értékeléseket. Kosáry Domokos erről az idő alkotta emeltyűről keményen visszavágott. Kazinczy kapcsán Mátrai Lászlót is megidézte: „Nem csoda, de nem is csodálatra méltó, hogy fogsága után életét főként a magyar nyelv pallérozásának és a kevésbé veszélyes német eszmék hirdetésének szentelte.”¹⁵⁰ Ezen némileg fölényeskedő vélemény azért érezteti, hogy Kazinczy némileg veszélyes eszméket hirdetett. Ez a maga módján megerősíti Kölcsey azon célzását, hogy „titkon” kellett eljárni. A Kosáry–(Révai)–Tarnai vitában pedig sikerült titkosítani a magyar irodalomtörténetírás egy részét. Szauder Józsefnek például még a neve sem fordult elő. Márpedig a kiváló irodalomtörténetíró Kazinczy-tanulmányai ma is izgalmas olvasmányok, a kor ideológiájának tett engedményei pedig finom akrobata mutatványnak tetszenek a divatozó ideologizálás mellett, és még így is felidéznek valamit az 1810-es évek rejtőzködéséből. Az irodalomtörténet, úgy tűnik, eleve nagyobb ideológiai mozgásteret biztosított az irodalomtörténésznek, míg a történésvizsgáló jobban kell igazodnia az osztályharcot szalonképessé tevő kontrasztív szemlélethez, és nagyobb a veszély, hogy az álarc ránó az arcra. Ugyanakkor szép példáink is vannak arra, hogy az integratív nemzetszemlélet és a történelmi realizmus miként érvényesülhet.¹⁵¹ De a rejtőzködés mintha nálunk örök probléma lenne. Aranykora természetesen a politikai kőkorszak: a terror.

Kazinczy Ferenc a kényszerű rejtőzködés nagy klasszikusa. Munkásságából majd felidézünk néhány mozzanatot, amikor azt vizsgáljuk, hogy 1831-ben miként és miért botránkozott meg Kossuth Lajos egyik megyegyűlési fellépésén.

Egyelőre maradjunk a rejtőzködés történeténél, és fordítsuk figyelmünket a rejtőzködés másik magyar mesterének, Verseghy Ferencnek a tevékenysége felé. Ez ugyanis szintén jól érzékelteti a nyelvújítási küzdelmek metapolitikáját. Verseghy egyébként Kazinczy Ferenc egyik vitapartnere volt, akitől el is hidegült, mert magatartását túl egyházasnak tartotta, és nem örült annak, hogy a katolikus pap éppen ő ellene a debreceni vastagnyakú konzervatívokkal szövetkezett. Verseghy 1793-ben azt vallotta Koppi Károlyhoz intézett költeményében, hogy elhallgatja véleményét („titkos ítéletimet”), míg „nyelvem [...] szabadabb szólásra fakadhat”, mert: „Nincsenek olyan üdők, hogy tőlünk a nagy igazság / bajnoki vérontást kívánjon”.¹⁵² De nemsokára a hallgatás eme programjával megbukott. Bekapcsolódott az ún. jakobinus mozgalomba, lefordította a Marseillaise-t. 1795-ben őt is halálra ítélték, majd

¹⁴⁹ *Kölcsey Ferenc összes művei*. Budapest, [é. n.] 1065–1066.

¹⁵⁰ Kosáry: *A magyar és európai politika történetéből*, 252–253.

¹⁵¹ Miskolczy Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig” című gyűjteményes munka kapcsán.* (Megjelenés alatt.)

¹⁵² *Verseghy Ferenc összes költeményei. I.* Szerk. Császár Elemér, Madarász Flóris. Budapest, 1910. 103.

kilenc évi várfogságot kapott. 1804-ben már *Rikóti Mátyás* című „nyájas költeményében” kifigurázta a rossz költőket, és így – egyik kortársa, Horvát István történész szerint – „a szerencsétlen magyart tréfaival élesztgette, vidámította, sőt talán [...] életben is megtartotta”.¹⁵³ A tréfának komoly a visszaja. Horvát barátja, Ferenczy János is jól szórakozott Verseghy *Kolomposi Szarvas Gergely élete* című munkáján, és azt – 1805 januárjának végén – külön feljegyezte naplójában, hogy tetten érte a szerző „nagy lelkét, de leginkább szabad gondolkodását a 104 lapban, ahol az emberi nemzetnek életkorait hatos versekben foglalván előadja, nagy szívem örömeivel olvastam, és meg-megolvastam. O! ki ne vigadna ily nagy hazafi, mint Versegi Ferenc munkája olvasásán”. Célját elérte: „Mulatságot akart ő a magyaroknak szerezni, de haza javát óhajtó lelke reá vette, hogy még ily együgyű cím alatt való munkája legszebb, leghasznosabb igazságokat foglalná soraiban”. Mert: „nem lehet hazánknek boldogtalan állapotában az igazságot, a világosodás[t] nyilván terjeszteni”.¹⁵⁴

Verseghy azonban ezt is megtette: a felvilágosodás természetkultuszát éllette. 1808-ban megjelent utopisztikus regényében a pária így vall a gróf kérdésére arról, hogy mit olvasott: „A Teremtőnek ama nyílt könyvét, a természetet, melynek betűit minden ember ösmeri. Más könyveket nem olvashattam, mert én sem írni nem tudok, sem olvasni.” Az ellenvetésre, hogy „a természet tele van öldökléssel”, ez a válasz: „Kérdezd meg szívedet, és ha jámbor, tiszta és egyenes, azt fogja neked mondani: hogy te másoknak azt cselekedd, amit tőlök magad kívánsz, és hogy azt rajtok ne kövesd, amit te tőlök nem örömet szenvedsz. Szívünk tanít minket kötelességinkre, a természet pedig nekünk az Istent olyannak mutattya, aminőnek gyengeségünk ösmerheti, és sorsunk kívánhattya, hatalmasnak, jónak és bölcsnek.” Ezen útmutatás nyomán alakulhatott ki az eszményi világ egy völgyben, amelynek „ajtaján ezen igék olvastattak: A természetnek, a szeretetnek és a boldogságnak lakóhelye!”¹⁵⁵ Ez a hármasság a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség parafrázisa.

Verseghy Ferenc nyelvfilozófiai értekezése pedig politikai értekezés is. Ebben a természet biztosítja az ész és szív harmóniáját, ami minden boldogság alapja. A természet maga a gondviselés, amely az emberiséget népekre osztotta, a népek országai fészkek, hogy onnan kikelve újra egyesüljenek. A történelem bonyodalmai is magasabb célt szolgálnak: „Mikor a természet a népeket az efféle vándorlásokra készítette, melyek különbözőféle véres harcokat szültek, nem az volt bizonyára célja, hogy egymást igázzák, öljék, s hogy egymásnak tartományait feldúlják, elpusztítsák, hanem csak az, hogy e töméntelen sok csoportból és népből

¹⁵³ Váczy János: *Az egyeztető irány.* In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története.* II. Szerk. Beöthy Zsolt. Budapest, 1896. 100.

¹⁵⁴ Ferenczy János: *Napi jegyzések.* 10. OSZKK Quart Hung. 463.

Részlet az „Az emberi nemzetnek életkorai” című fejezetből:

Kétezer esztendő élén, ifjodni, hevülni,
s forró vágyainak birodalmakat irtani kezdett.
Ismét annyi után esze nyílt, és férjfihez illő
állapodást nyervén lassankint szíve, üdötlen
ádázattyaiból igaz emberségre ocsódott.

.....

Nem csuda már Laurám! rügyezése az emberi júsna;
nem csuda, hogy látjuk álmábúl kelni az embert,
Férjfi korára jutott elméje az árva Szegénynek,
És a Menny könyörülni tanúlt méltatlan igájánn.

[Verseghy Ferenc:] *Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi Szarvas Gergely úrnak mostoha ükömrűl kedves uram bátyámnak vig élete és nevetséges vélekedései.* Pest, 1805. 104., 112.

¹⁵⁵ Verseghy Ferenc: *Gróf Kaczaifalvi László avvagyi a természetes ember.* Pest, 1808. 35., 323., 395.

lassankint egy egész váljon, az emberi nemzet tudniillik, melyhez a rideg nemzetek, mint tagok tartozzanak, és hogy így egymással közölvén a népek, amiket eredetüktől fogva fészkeikben tanultak, felvilágosítsák lassankint egymásnak eszét, megtágítsák egymásnak tehetségkörét, meggyarapítsák egymásnak ama kincsét, melyet tapasztalásaikból gyűjtögettek, egy szóval, hogy egymást a valóságos emberségre, a humanitásra, és ennek felséges céljára tehetségek szerint felsegítsék.” A magyarság számára a történelemben megnyilatkozó természet üzenete egyértelmű: „Minekutánna nemzetünk nyelvével együtt férfikorára feljutott [...] nincs valóban már most az idegen nemzetektől mit tartanunk akár szomszédjaink legyenek, akár velünk távolról szövetkezésbe lépjenek.”

A „mértéktelen” nyelvi purizmus elleni fejtegetések metapolitikája is egyértelműen politikai üzenet: „Ne helyeztessük, kérem, nyelvünknek nemzetiségét amaz idegen neveknek és igéknek kigyomlálásában, melyek amellet, hogy a ragasztékok, szóképzők, végzések és szókötések által megnevesítettek, nem is a nemzeti, hanem egyenesen az emberi kultúrához tartoznak. Ne keressük saját nemzetiségünköt is, mely már állandó lábbon áll, az idegenek megvetésében, a régi és mostani külső nemzeteknek és nyelveiknek büszke gyűlölésében, melyektől magosabb kultúránknak egyik részét már megtanultuk, a másikat pedig ezentűl legkönnyebben megtanulhatjuk. [...] Az szereti valóban, az boldogítja nemzetét, aki e felséges repülésre tanítja, biztatja s gyámolító tanácsaival bátorítja, nem pedig az, aki a külső nemzeteknek csinos társaságátúl s nemzetiségének minden kára nélkül való nemes követésétűl tartoztatja, tiltja, elzárja [...] Oly rendet szabott az embereknek a természet, amint már feljebb megmutattam, hogy a nemzetiségnek és nemzetesítésnek segedelmével emelkedjenek fel a humanitásra.”¹⁵⁶

A felvilágosodásnak és a korai liberalizmusnak egyik legszebb megnyilatkozása ez a kor nyilvánosságában. Ezt nyilván értékelték a felvilágosodás eszményeinek őrzői és éltetői. Versegly nyelvszemlélete viszont már annál több vitát váltott ki ebben a körben. Jellemző, hogy a már idézett Ferenczy is naplójában úgy marasztalta el Verseglyt, mint aki nyelvi irányzatával csak romlást hoz: „juttasd elmés lelkedbe nagy Herdernek előttd is bölcs és kedves szavait: Elvész Magyarország, ha lakosai egyenetlenek lesznek nyelvével. Ne adj okot tehát az egyenetlenségre, ha hazádat kedveled, add ki munkáidat vélekedéssdel együtt, de másnak, egy Révainak igazságait ne sértsd, ne förtőztesd, mert az idegenségnek magvait hingetet, amitől ha meg nem hasonlottál, irtóznod kölletik.”¹⁵⁷ A nyilvánosság előtt már szűkszavúbban nyilatkozott: „a maga feje után, szabad kényére változtatja, bontja, rendetlen zűrzavarrá teszi ősi szép nyelvünket. Ha foganatja lehetne ártalmas törekedésének: bételjesítené nemsokára Herder jövendőlést, s földünk színéről egészen elenyésztetné legdrágább kincsünket”,¹⁵⁸ és amit nem írt le, de érzékeltetett: elenyészteti a nemzetet.

A magánszöveg és közsöveg nemcsak a sorok közötti olvasásra tanít, hanem jelzi a nyelvtani kérdések metapolitikáját. És írónk, Ferenczy János méltán tekinthető posztjakobinus értelmiséginek, akinek Hajnóczy mellett lett volna a helye, olyan indulattal írt a paraszti sorsról: „Ha meggondolom magyar hazánknak törvénye mivoltát, hogy ő a vadságnak szüleménye légyen, meg köll vallanom, a nemességnek teljes jussokat, szabadságokat enged, de a pórságot, bátor, legszamosabb részét az ország népeinek szomorú állapotban döntötte, és tartja mostanában is, számos terhek alatt nyög ezen nyomorult nem, és különbféle színek alatt használtatik, melyeket mostan elhallgatván siralmas a pórságnak pörlődése, jól

¹⁵⁶ Versegly Ferenc: *A Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet*. Buda, 1818. 48., 95–96.

¹⁵⁷ Ferenczy: *Napi jegyzések*, 39.

¹⁵⁸ Fényfalvi Kardos Adorján [Ferenczy János]: *Versegi Ferentznek megtsalatkozott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban*. Pest, 1806. 113.

tudja ki-ki, igaz jussait védelmeznie vagy rajta tett igazságokat megbosszulnia még a kiszabott törvényekkel sem lehet, ha csak munkája által keresett javaival az igazság kiszolgáltatására utat magának a boldogtalan nem nyújt.”¹⁵⁹

Naplóírónk mintha visszavágyott volna az 1790-es évekbe. Miután megnézte a *Varázsfuvolát*, így vallott: „Ama híres darab: *Zauberflöte*, tündérsíp mutatott, sokat jelent ezen darabban az előforduló társaság, ennek tagjainak bészenteltetésök és más szokásai a szabadkőműveseknek munkájok, amint Versegitől halottam Leopold halála után második Ferencet csalogatták társaságokba, de az együgyű fiú atyját sem ebben, sem másokban követni nem tudta, nem értette. Mostan ezen társaság boldogtalan Martinovits halála után igen megcsökkent, majd úgy jártunk, mint Második Ferdinánd alatt, aki a keresztény katolikus hitnek palástja alatt tiranizmusát jól elterjesztette,” és ezért most, 1806-ban: „az ausztriai Ház alatt nyögünk”. Ferenczy számára Franciaország kecsgetett reménnyel: „Ritka szerencse! A nagy francia nemzet ellene fordult gonosz Ausztria hadát széljel kezdi verni, a magyar segédre ösztönöztetik, és erre nem úgy – mint szükséges lett volna – tekint, hanem édes hazája nyelvét gyámol alá vévén, általa akarja magát erősíteni, és törvényeket hoz annak szabad élésére!”¹⁶⁰

Ismételten feltárul a nyelv ügyének társadalmilag vertikálisan integráló szerepe. Jellegző, hogy Horvát, aki naplójában visszafogottabb, mint barátja, Ferenczy János, a nyilvánosságnak szánt Verseggy-ellenes írásában politizáltabb.¹⁶¹ A nyelvről úgy írt, mintha a földről írta, mihez mindenkinek van némi joga: „A hazai nyelv közönséges birtok, melyhez juszt tarthat a nemzet minden polgára”.¹⁶² A nyelvi reform így szimbolikus társadalmi reformigényt fejezett ki. Filológia, erkölcs, hazafiság összetartozását már nyíltan vallotta Horvát István: „...az ékesszószeretésnek mind az erkölcsiséggel, mind pedig a hazafiúsággal igenis nagy kapcsolatja vagyon. [...] Mert a hazafiúságot a társaságos élet, a társaságos életet a külső csendesség, bátorság s nyugalom keresés, ezt pedig a természet törvénye parancsolatja, melyet erkölcstelenség nélkül senki sem hághat által.” A nyelvkérdésen túlmutat a norma kérdése. Verseggy valamiféle közszokásra és a nemzeti akaratra hivatkozott. Horvát szerint ezen a téren „a nemzeti akarat nem lehet bíró”. A népszuverenitás tagadása lenne ez? Nem! inkább a népakaratra hivatkozó cézárizmus elvetése. Mert Révai álláspontja egyértelmű: „Ő a nyelv dolgában minden hazafi társat szabad polgárnak s egyenlő jussúnak esmér. Ki-ki hozzányúlhat az ő ítélete szerént anyai nyelvéhez, ki-ki ajánlhat rendszabásokat, csak azt kívánja édes polgártársaitól, amire ki-ki úgy is köteles a természetnek törvénye szerént: hogy ők munkálkodásokban soha meg ne feledkezzenek a józan ésszel való helyes élésről, hogy azokat, amiket más hazafiak a meggyőződésig nyilván megbízonyítottak, szorgalmas megvizsgálások után elfogadniok mindenkor készek legyenek, hogy végtére ezen elfogadásakor magokat semmi tekintettől, helytelen szokásától, tartománybéli szólás módjától ne engedjék hátráltatni.”¹⁶³

A nyelvi norma megállapításának mikéntje és logikája a polgári alkotmányosság működésére emlékeztet. Kérdés: vajon a metapolitikai dimenziót nem túloztuk-e el? Révai Miklós ugyanis nem politizált. Tanítványai könyvét viszont ő maga írta le, és ő adta be a cenzúrára. Így biztosította a jó helyesírást. És tanítványai kimondták, amit ő nem tett meg. A vi-

¹⁵⁹ Ferenczy: *Napi jegyzések*, 10.

¹⁶⁰ Ferenczy: *Napi jegyzések*, 69., 72.

¹⁶¹ Boldogréti Vig László [Horvát István]: *Versegi Ferentznek megfogvatkozott okoskodása a tiszta magyarságban*. Pest, 1806.

¹⁶² Fenyő István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Budapest, 1983. 68.

¹⁶³ Boldogréti: *Versegi Ferentznek megfogvatkozott okoskodása*, 78., 1125., 130.

tának lehetett aztán még némi politikai kockázata, mert Versey egyre inkább igazodott a hivatalos politikai vonalhoz. De hiába szapult a liberálisokat, a zsidókat, a szabadgondolkodó arisztokrata világot, a titkos társaságokat,¹⁶⁴ igazában nem bíztak benne,¹⁶⁵ hiszen közben még sok vonatkozásban továbbra is a felvilágosodás eszméit terjesztette. Nyelvészeti munkásságából pedig sok minden maradandónak bizonyult.¹⁶⁶

Példáink mellett szólunk, hogy a Tarnai – Kosáry vita a magyar irodalom eszmetörténeti újraolvasására is ösztönözhet. De arra is, hogy az átmeneti kor historiográfiáját megvizsgáljuk. Tarnai Andor ugyanis, amikor úgy vélte, hogy a „feudális nacionalizmus”, ezen „fogalom használhatóságának eldöntése végül is a történészek dolga”, akkor nem hívta fel a figyelmet a historiográfiai előzmények feltárásának követelményére. Márpedig ennek a fogalomnak is megvan a maga története. Varga János a maga szintézisében idézőjelbe is tette a fogalmat,¹⁶⁷ miután egy vitában, éppen az ő felszólalása után Szauder József egyszerűen elvetette,¹⁶⁸ bár korábban használta, fenntartásait idézőjellel érzékeltetve: „rendi »nacionalizmus«.”¹⁶⁹ Csetri Lajos pedig jelezte, hogy a fogalom forrása Szekfű Gyula *Magyar története*. A fogalmat egyébként – a feudális nacionalizmus ideológusának deklarált Kazinczy esetében – nem tartotta használhatónak, bár tesz engedményt a „korszellemnek”, amikor Kazinczyról azt írja, hogy „ne minősítsük őt a polgári haladás bajnokának”¹⁷⁰ – amit egyébként még Révai József sem tett. Aligha véletlen, hogy ezen ideológiai tojástánc fölött Csetri Lajos a rendszerváltozás után kemény ítéletet mondott, amikor a periodizációs problémákat összegezve így nyilatkozott a rendi nacionalizmusról: „Ez jellegzetesen a fogalmi nonszenszek, a fából vaskarikák közé tartozik: a rendi náció ugyanis a nemesség *natio hungarica*ja, míg a rendi nacionalizmus Szekfűnél is, későbbi és többnyire marxista használóinál is épp a rendi keretek között jelentkező etnikai nacionalizmust óhajtaná megnevezni.”¹⁷¹ Pontosabban: azt a nacionalizmust, amelyben a nemzetnek még mindig csak a nemességet tartották volna.

Kosárynál természetesen a frazeológia ideológiai háttere már más volt, mint Szekfűnél, akárcsak az osztályozás szempontjai. Bizonyos strukturális közelség azonban egyértelmű, és erre bizonyíték mindaz, amit Szekfű nagy művéből idéztünk. Ezek az idézetek jelzik azt a belső vívódást is, amelyet Szekfű számára a múlt megjelenítése jelentett. A nagy historikus nem statikus sémákkal dolgozott. Érezhetjük a konstrukció és a történeti valóság vonzásának feszültségét. Láthattuk az önkorrekciónak igényének érvényesítését, például Kazinczy megítélésének kérdésében. Természetesen minden alá volt rendelve a nagy konstrukciónak: Széchenyi Istvánt mint sötétben világító fáklyát akarta felmutatni, ugyanakkor érzékeltetni tudta a felvilágosodásnak a sötét kort átszövő és Széchenyi fellépését is megala-

¹⁶⁴ Horváth Konstantin: *Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” (az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824*. Veszprém, 1937. 315–326.

¹⁶⁵ Szauder József: *A felvilágosodás*. In: *A magyar irodalom története 1849-ig*. Szerk. Szauder József. Budapest, 1971. 247.

¹⁶⁶ Éder Zoltán: *Versey nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák*. In: *In memoriam Versey Ferenc*. 5. Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok, 1998. 38–48.

¹⁶⁷ Varga János: *Magyarország a napóleoni háborúk és a Szent Szövetség idején*. In: *Magyarország története*. II. Főszerk. Molnár Erik. Budapest, 1964. 417.

¹⁶⁸ Szauder József: *Az estve és az álom*. Budapest, 1970. 36.

¹⁶⁹ Szauder József: *Kölcsey Ferenc*. Budapest, 1955. 13.

¹⁷⁰ Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?* Budapest, 1990. 108–109.

¹⁷¹ Csetri Lajos: *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. In: *Debreczeni Attila (szerk.): Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszervi kérdései)*. Debrecen, 1996. 167.

pozó, érlelő mozzanatait, annak ellenére, hogy a felvilágosodást inkább elmarasztalta, mint dicsőítette. Láttuk, Szekfű felvilágosodás-kritikája inkább felvilágosodás-ellenesség volt. Ennek drámaiságát is láttuk, és próbáltuk érzékeltetni néhány idézettel. És van abban is valami drámai, ahogy Széchenyi magatartása még akkor is transzcendens mérce, amikor az 1930-as évek derekától már egyre inkább Eötvös és társai politikája az értékminta, vagy ha tetszik, immanens mérce,¹⁷² amely a magyar valóság fölött lebeg. A Szekfű-féle klasszikusok kora lejárt. De lássuk, ami utána következett.

Az 1970–1980-as években újabb színekkel gazdagodott a 18. század végéről kialakított kép, amikor Kosáry Domokos felvázolta, hogy a felvilágosult abszolutizmus mellett kibontakozott a felvilágosult rendiség,¹⁷³ mint a harmadik reformirányzat a jozefinista és a „jakobinus” vonulat mellett. (Később jelezte, hogy a hagyományos jakobinus megjelöléssel szemben pontosabb a „girondista” minősítés.¹⁷⁴) Így az 1970-es évek vége felé Kosáry Domokos alaposabban eljutott a Szekfű Gyula által már jelzett fogalomhoz: „a felvilágosodott rendiség” fogalmához is, amelyre korábban csak futólag utalt. Kosáry önálló irányzatként és erőként mutatta be a felvilágosult rendiséget, és ezzel újra árnyaltabbá vált az 1790-es évek megítélése. Közben pedig a történeosztáboron belül napirendre került a folyamatosság kérdése és tézise is. Ezt – mint látni fogjuk – két nyugati magyar történész karolta fel. Kosáry Domokos újabb összefoglalójában – amelynek célja az is volt, hogy a rendszerváltás után új szemlélet jegyében „az iskolai történelemoktatásnak próbáljon segítséget nyújtani” – még egyelőre hallgatólagosan ezen új nézetek felé is vágó éllel foglalta össze nézeteit: „A rendi nacionalizmus időszakát a felvilágosodás háttérbe szorulása, válsága jellemezte. A reformtörekvések e hosszú hullámvölgyéből tulajdonképpen csak 1830 körül jutott ki ismét az ország”. Így „a felvilágosodás és liberalizmus nem közvetlenül kapcsolódott össze és folytatta egymást úgy, mint Angliában. Itt a kettő közé beiktatódott egy más jellegű szakasz. Ezen átívelő, közvetlen politikai folytonosságról tehát – főleg a harmadik, antifeudális [„jakobinus” vagy „girondista”, majd liberális] irányzat esetében – nem beszélhetünk. Legfeljebb keskeny szálak vezettek, olykor szinte a hamu alatt az egyiktől másikig.” Ilyen „szálat” képviselt „a hamu alatt” Berzeviczy Gergely, aki egy „a többé-kevésbé egyéni kivételek közül”. „Bizonyos kapcsolódásra vall”, hogy egyes reformkori politikusok olvasták az 1790-es évek röpiratait. „A felvilágosodás azonban inkább csak kerülő úton, olyan területeken folytatódhatott, amelyeket a rendi nacionalizmus is nyitva hagyott számára.”¹⁷⁵

A Kosáry Domokos által felvázolt kép több mozzanata Szekfű Gyula hatalmas tablójára emlékeztet, miközben jelen vannak Mályusz intései is. Retorikája a 20. századé, az ismert hazai ideológiai kontextusban. Kosáry – főleg polemizáló megjegyzéseiben – tagadja a folytonosságot, ugyanakkor különböző megszorításokkal elfogadja, és ezek a megszorító formulák (olykor, szinte, bizonyos, közvetett, főleg stb.) képviselik a gondolati és fogalmi árnyalás igényét. Közben a nyugati liberális ideológiai kontextusban két magyar történeti munka született.

¹⁷² Erre hívta fel a figyelmet Dénes Iván Zoltán szakdolgozatában. A szerző szíves közlése.

¹⁷³ Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség*. Történelmi Szemle, 19. évf. (1976) 3. sz.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 250–356.

¹⁷⁴ *Kossuth Lajos a reformkorban*, 39.

¹⁷⁵ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990. 208–209.

Magyar neorevizionizmus Nyugaton

A folyamatosság tézisének – mint jeleztük – az újabb történetírásban először külföldi magyar történészek fejtették ki, az időközben egyre erősebben érvényesülő modern európai historiográfiai neorevizionizmus szellemében, és egyben kapcsolódva H. Balázs Éva folytonosságot igenelő nézeteihez. Csáky Móríc „A felvilágosodástól a liberalizmusig” című monográfiájában azt próbálta megragadni, hogy a késői felvilágosodás és a korai liberalizmus miként játszanak egybe. És ez az egybejátszás olyannyira erősnek látszott, hogy a reformkor kezdetét 1790-re tette.¹⁷⁶ Lassú fejlődésnek lehetünk tanúi, annak, ahogy az értelmiségiek által kidolgozott ideológia fokozatosan teret hódít az 1790-es évek látványos fejleményei után. Csáky Móríc szépen bemutatja, ahogy ezen hosszabb távú folyamat során a rendi szabadság fogalmát a természetjogi szabadságfogalom „aláaknázza”. Amikor az 1811–1812-es diétán a rendek a modern liberális ideológia nyelvi eszközeivel is éltek, akkor „a nyelvvel tartalmi mozzanatokot is átvettek”. Így az 1810-es évek derekán megtörténhetett a liberális eszmék „áttörése”. A rendi alkotmány „a demokratikus képviselő formális induló bázisként” szolgált.

Ez a szemlélet élesen különbözik a hazai történetírás azon irányzatától, amely a feudális maradványokat és a retrográd mozzanatokot katalogizálja. A monográfia nyelvezete is elűt a mozgalmi nyelvezettől. Ma is kellemes olvasmány. Itthon viszont többen is kifogásolták azt, hogy Csáky Mórícnak nincs elég tárgyyszerű bizonyítéka, és azt hangoztatták, hogy csak néhány kézirat ismertetésére támaszkodott. Azt nem hangsúlyozták, hogy a nyelvújítás metapolitikai összefüggéseit nem vizsgálta, és a közgazdasági publicisztikát sem tárta fel teljes mélységében. A közgazdasági irodalom elemzése közben például csak éppen jelzi, hogy Pethe Ferenc is a parasztság iskoláztatása mellett érvelt, holott Szekfű Gyula éppen Pethe folyóiratából, az 1814-ben indult *Nemzeti gazdából* is kiolvasta a rendszerváltoztatás igényét, pontosabban abból, ahogy a szerkesztő az „Idő lelké”-re és gazdasági szempontokra hivatkozva „a paraszt ember felszabadítása” mellett érvelt.¹⁷⁷ A könyv folytonosságtézise ellen az is felhozható, hogy a jobbágy-felszabadítás törekvésének következetes továbbélésére csak egy példája van: Berzeviczy Gergely munkássága, társadalomkritikája és a paraszti sors nyomorúságát ecsetelő elemzései, valamint meg-megújuló javaslatai a jobbágyfelszabadításra. (Egyébként a parasztság életviszonyairól szóló, 1806-ban névtelenül kiadott műve, annak ellenére, hogy megjelenése után a hatóságok is felléptek ellene,¹⁷⁸ szélesebb körben vált ismertté, mint történetírásunk sejteti.¹⁷⁹ Schedius Lajos egyetemi tanár például magánkörben adta tovább másolásra a már említett Ferenczy Jánosnak, aki lelkesen jegyezte fel naplójában: „Az egész munkácskába a nemes emberiség, szabad lélek, az ügyefogyott pórság nyomorúságain megilletődött nagy szív, ezeknek segedelmét óhajtó elme tündöklök.”¹⁸⁰ Miután pedig a munka kiadója meghalt, több mint ezer példány került a szerző birtokába, és ezeket ő maga terjesztette. 1808-ban például Fejes Jánosnak húsz példányt küldött, hogy árulja.¹⁸¹)

Érdekes, hogy a honi történetírás mennyire nem mérlegeli az ugyancsak honi irodalomtörténet-írás eredményeit. Ezek megerősítik a felvilágosodás folytonosságát, és sok vonatkozásban egybehangzanak Csáky Móríc periodizálásával. Az 1810-es évek második felében

¹⁷⁶ Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981. 104–112., 235–246.

¹⁷⁷ Szekfű: *Magyar történet*, 160.

¹⁷⁸ Mályuszné Császár Edit (szerk.): *Megbíráltak és bírálók*. Budapest, 1985. 148–149.

¹⁷⁹ Berzeviczy ezen műve nem szerepel sem a *Magyar történet*, sem a „tízkettes” kronológiájában.

¹⁸⁰ Ferenczy János: Napi jegyzések. 15. OSZKK Quart Hung. 463.

¹⁸¹ MOL, P 53 Berzeviczy család, 126. cs. 38.

az irodalmi életben is „korszakforduló”-nak lehetünk tanúi. A szabadságeszme hirdetésének és érvényesítésének jegyében az irodalom tematikája és olvasóközönsége egyaránt demokratizálódott.¹⁸² A korban elmélyülő irodalomtörténészek többre értéklik Csáky művét, mint történetírásunk.¹⁸³ Ők ugyanis alapvetően a közgondolkodás változásában próbálják megragadni a korszakfordulót, és nem a politikai közéleti fejlemények fordulataiban; azt vizsgálják, ahogy az irodalomban korszakok és jelenségek egymásba játszanak.¹⁸⁴

A folyamatosság tézisének aztán Kecskeméti Károly elevenítette fel, és fejtette ki a legalaposabban, olykor élesen polemizáló jelleggel, és talán nem is büntetlenül, mert munkáját, a magyar liberalizmus ugyancsak izgalmas – a maga nemében máig is egyetlen – monográfiáját nem adták ki magyarul, márpedig látványos vitát válthatott volna ki – talán a történelem hasznára is. A szerző világos okfejtése és következetes revizionizmusa hasonló komolyságot igényelne, hiszen a cél nem egyszerűen a meggyőzés, hanem a párbeszéd a történelemről: múlttól, jelenről, jövőről.

Kecskeméti Károly az 1825-ös vagy az 1830-as cezúrát egyszerűen mítosznak tekinti; a reformkor mítoszának, melyet a kortársak és a róluk értekező történészek alakítottak ki hőseik kultuszának jegyében: „A folyamatosság megszakítása 1792 és 1832 között illuzorikus, mert semmiféle cenzúra, semmiféle rendőrség, bármilyen hatékonyak is legyenek, nem akadályozhatja meg a fiúkat, hogy apáikat kövessék, ha úgy akarják.”¹⁸⁵ Ugyanakkor – némi iróniával – megvallja, hogy „kevésbé ismerjük »a haladás keskeny ösvényét«”, miközben nála a keskeny ösvény egyenes vonalban vezető széles útnak tűnik fel, amelyen viszonylag sokan jártak, és lehetőleg titokban, mert így volt tanácsos. Az 1794 utáni Magyarország sokáig „cenzúrázott Magyarország”, a cenzúrát pedig jól kiegészítette az öncenzúra. Családi és baráti körökben éltek az új eszmék és az irántuk való fogékonyság. Kecskeméti – akár csak félévszázaddal korábban a kolozsvári irodalomtörténész, Jancsó Elemér¹⁸⁶ – felhívja a figyelmet arra, hogy sok olyan családban, amelyben az apa szabadkőműves volt, a fiú liberális lett. Trócsányi Zsolt pedig az elmúlt évtizedek legjobb életrajzi monográfiájában ifj. Wesselényi Miklós példájával érzékeltette ezt a folyamatot.¹⁸⁷

A folyamatosság tézisének azonban látszólag ellentmond annak megvallása, hogy „1825 után újra kellett felfedezni Hajnóczy igazságait.”¹⁸⁸ Tehát feledésbe merültek volna? Csak hogy az újrafelfedezés némileg szónoki fordulat. Hiszen a problémák, amelyekre megoldást keresett Hajnóczy is, Damoklész kardjaként lebegtek a fejek felett. Nemcsak Berzeviczy Gergely több műve a példa rá. Hanem – némi kitérő árán hadd jelezzük, például Maximilien Mastiaux is. Ez a posztjoezefinista vagy inkább fekete-sárga bonapartoid kormányhivatalnok, aki a magyar alkotmány elleni pamfletjében már-már ideális polgári reformprogramot fejtett ki, természetesen a birodalmi centralizáció célkitűzésével.¹⁸⁹ Ezen „liberális” műnek egy hibája van: az uralkodó bürokratikus abszolutizmus rendszerének alapjaiban ellentmondott. Legfeljebb arra lett volna jó, hogy válaszként magyar liberális nemzeti programot hívjon életre, és azonnal felfedezzék „Hajnóczy igazságait” vagy „a Hajnóczy által vé-

¹⁸² Fenyő: *Az irodalom republikájáért*, 17–19.

¹⁸³ T. Erdélyi Iлона: *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*. Budapest, 1998. 35–36.

¹⁸⁴ Horváth: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, 242.

¹⁸⁵ Kecskeméti, *La Hongrie*, 28.

¹⁸⁶ Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*. Cluj, 1936. 235.

¹⁸⁷ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, 1965.

¹⁸⁸ Kecskeméti: *La Hongrie*, 241.

¹⁸⁹ [Mastiaux, Maximilien:] *Versuch einer Darstellung der húngarischen Konstitution*. Leipzig, 1812.

delmezett régi dogmákat”, amint ezt Mérey Sándor személynök 1833-ban jelezte, amikor a liberális ellenzék taktikájáról és céljairól értekezett, mely célok: az ország 1790:10. törvény-cikk által kimondott önállósága, az alkotmány korszerűsítése és a társadalmi reform.¹⁹⁰

Arra, hogy már 1812-ben lett volna vita, ha hagyják, a Gustermann–Kovachich „vita” lehet a példa, főleg ha a széles nyilvánosság előtt is kibontakozhatott volna. Nem sok hiányzott hozzá. Az osztrák cenzor és jogtanár művét megírta: két kötetben, 238 paragrafus, mintegy 700 oldalon posztjozefinista szellemben ízekre szedi a magyar alkotmányt, és osztorozza a magyar nemesség önzését, hogy nem adja fel adómentességét, és elnyomja a jobbágyokat.¹⁹¹ Kovachich Márton György hasonló terjedelemben válaszolt. Csakhogy ez a válasz már nem jelenhetett meg. Az egykori jozefinista jogtudós, aki a magyar „jakobinusokkal” is jó viszonyban állt, a Szekfű Gyula által „felvilágosodott rendiség”-nek nevezett irányzat ideológusaként érvelt, valóságos tojástartóként járva a fogalmi aknamezőn.¹⁹² Kovachich természetesen nem Hajnóczy „dogmáit” képviselte, érvelése elhárító, védekező és kitérő jellegű. A szerződéselméletet viszont következetesen képviselte. (Persze nem Rousseau-ra, hanem az Ó- és Újszövetségre utalt.¹⁹³) A nemesi adómentességet nem védelmezte teljes hévvel, de jelezte, hogy az ország azzal nem nyerne, ha még a nemesség is adózna. A rendi alkotmányosság mellett pedig úgy érvelt, hogy egyben átmagyarázta, miközben meg is rettent az átmagyarázásnak a népszuverenitás igenléséhez vezető logikus fejleményeitől. A diétai követ szerinte nemcsak a nemességet, hanem a népet és a nemzetet is képviseli, de a diéta mégsem demokratikus, és nem is lehet.¹⁹⁴ A Gustermann–Kovachich vita így jelezte, hogy a rendi alkotmányosságra milyen gyorsan ráépülhetnek olyan törekvések, amelyek nemcsak modernizálják a rendiséget, hanem át is alakítják. Az 1830-as évek elején ez történt.

Bécsben a hatalom urai hamar meggyőződhettek, hogy veszélyes játék a nyilvánosság elé engedni a vitát. Metternich nem is örült Mastiaux lipcei kiadványának, így ennek ma-

¹⁹⁰ MOL A 49 Magyar Udvari Kancellária, titkos elnöki iratok, 1833:33

¹⁹¹ Gustermann, Anton Wilhelm: *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern aus der Geschichte, und den Gesezen dieses Reiches dargestellt. I–II.* Wien, 1812

¹⁹² Kovachich, Martin Georg: *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern dargestellt von Anton Wilhelm Gustermann.* 1812. OSZKK Fol. Germ. 217.

¹⁹³ Kovachich: *Die Ausbildung*, 200.

¹⁹⁴ Kovachich: *Die Ausbildung*, 200.: „Die Idee eines Volkes geht den Begriffen eines Königs voran, nicht der Regent überträgt die Rechte der Nation bey der Gründung des Staates, sondern diese den Regenten. Die reine Monarchische Regierungsform erfordert nicht die Gesetzgebungs Gewalt ausschließlich für den Regenten, sonst gäbe es wenig rein Monarchische Regierungsformen in Europa; das Majestätsrecht in Rücksicht der Gesetzgebung, besteht nicht in den wechselseitigen Verhandlungen, sondern blos in der Sanction der Gesetze, welche bey uns zwey Haupttheile enthält, die Verpflichtung der Staatsbürger zur Beobachtung und Verbindlichkeit des Regenten zur Beobachtung und Handhabung, und von diesen Sanction hat noch Niemand behauptet, daß in Ungarn mit Einwilligung der Stände geschehen, oder in Gemeinschaft mit ihnen gegeben werden muß. Die Stände als Repräsentanten der Nation handeln auf dem Landtage nicht bloß in ihrem eigenen, sondern im Namen der ganzen Nation, folglich können sie auf den Landtag nicht für Aristocraten gehalten werden, und die ganze Nation kann noch weniger für Aristocraten paßieren, und so müße zu der Mischung der ungarischen Regierungsformen auch die Idee der Democratie kommen, welche Regierungsform dann aus entgegengesetzten Dinge bestände, und die Idee der Monarchen verschwunden müßte. So dumme Begriffe haben die Magyaren in ihrer Verfassung nicht verwebt, oder eine solche Chimäre wäre ein Meisterstück, wenn sie sich länger, als alle übrigen Europäischen Staatsverfassungen erhalten hätte.”

gyar fordítása nem is jelenhetett meg.¹⁹⁵ 1812-ben amúgy is puskaporos volt a levegő. A magyar országgyűlés ugyanis nem fogadta el a devalvációt, mire az uralkodó feloszlatta a diétát, és így 1825-ig kiiktatta az abszolutista–rendi dualizmus lényeges elemét, a diétai alkut. A posztjozefinista osztrák politikai publicisztika csak zsarolási kísérlet maradt. Igaz, a jozefinizmus pedig a Lajtán túl óvatos formában, a polgári törvénykezés terén érvényesült. Mert a császár ugyan nem tűrte az alkotmány szót, apparátusa Kantot is tiltotta, de az egyik kantianus jogtudós új, az alattvalók jogait is érvényesítő polgári törvénykönyvet dolgozhatott ki,¹⁹⁶ míg Magyarországon az 1802-es diétán a nem nemesek felperesi jogát foglalták törvénybe. Metternich aztán 1817-ben elszánta magát némi korlátozott alkotmányosság és összbirodalmi federalizmus, azaz uniformizáció tervének kidolgozására, de Öfelsége nem is vette kézbe a javaslatot.¹⁹⁷ Érintetlen maradt a reakció folytonossága a birodalmi politikában, és a cenzúrázott Magyarország is élte a saját életét. Az 1790-es évek operátumai – Kecskeméti Károly szerint „intellektuális emlékművekké váltak, gyakorlati hatás nélkül”,¹⁹⁸ pontosabban: a gyakorlatban nem érvényesülhettek, szellemi jelentőségük viszont megmaradt, és hatottak is. A folyamatosság és megszakítottság kérdését – Kecskeméti Károly szerint – Szalay László azon megnyilatkozása „dönti el”, amely – láttuk – arról szól, hogy ő már ifjú korában olvasta és tanulmányozta az 1790-es évek írásait, Széchenyi István pedig merített belőlük.¹⁹⁹

Kecskeméti Károly az ébredés emlegetését a korabeli propaganda fordulatának tartja, amelyet szintén az 1790-es évek eszköztárából vettek át. Azt nem feszegeti, hogy az „apák és fiúk” sémával szemben Szalay már a „nagyapák és fiúk” sémát képviselte. Szalay ugyanis jó egy évtizeddel a századforduló után született nemzedék tagja, amely a századforduló körül született nemzedék ellenében is próbált érvényesülni, és a centralistákhoz tartozott. Míg az előző nemzedéknél megfigyelhető az atya iránti tisztelet – például Széchenyi, Wesselényi, Kossuth esetében –, a modernebb centralisták a nagyatyákkal szövetkezve lázadtak az atyák ellen, így is kiemelve saját eredetiségüket az atyatisztelőkkel szemben.²⁰⁰

A magyar felvilágosodás igazi örökösei Kecskemétinél a centralisták. Ezek szerinte a kor legtökéletesebb gondolkodói. Az 1790-es és az 1830–1840-es évek között szerves folytonosság érvényesült, nincs kerülőút, hanem egyenes sugárút – hangsúlyozza Kecskeméti Károly szóban is.²⁰¹ Mert: „a liberális politikai tematika, hozzáállás és reformprogram a fel-

¹⁹⁵ OSZKK Quart. Hung. 3855. *A Magyar Constitutionnak meg- vizsgálása*. Lipsiában, 1812. A fordító feltehetően Piringer Mihály.

¹⁹⁶ Winter, Eduard: *Frühliberalismus in der Donaumonarchie*. Berlin, 1968. 9., 126–128.; Sked, Alan: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. London, 2001. 288–290.

¹⁹⁷ Sked: *The Decline*, 25–30.

¹⁹⁸ Kecskeméti: *La Hongrie*, 203., 241.

¹⁹⁹ Kecskeméti: *La Hongrie*, 241.

²⁰⁰ Igaz, hogy például Eötvös József nem igazán lehetett büszke konzervatív erőpolitikájára, míg ifj. Wesselényi Miklós annál inkább börtönviselt atyjára, és bár a Wesselényieknél a féktelen természet terhes örökség volt, és a nyárspolgári szemlélet számára egyfajta antifeudális kincsesbánya, csak arról feledkeznek meg azok, akik a Wesselényiek indulatkitöréseivel példálózgatnak, hogy ifjabb Wesselényi Miklós nevelője, Pataky Mózes amolyan posztjakobinus demokrata volt, aki anynyira a familiához tartozott, hogy a családi kriptába temették őt is. Szalay László apja József nádor titkára volt, aki a nyelvi nemzetért lelkesedett, de fiára alig hathatott, miután ez csak tizenkétéves volt, amikor eltávozott az élők sorából. Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997. 20.

²⁰¹ Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár*. Pécs, 2002. 34.

világosult (protoliberalis) nemzedék oeuvre-jét folytatja, eleveníti fel vagy fejleszti tovább, illetve tér el tőle”.²⁰²

De lássuk, miként alakult a folytonosság-vita a hazai történetírásban, amelyet nagyfokú együttgondolkodás és interakció jellemez. (Ezért a nézeteket nem is lehet a művek megjelenésének kronológiája szerint csoportosítani.)

Hazai historiográfiai tájak vita közben

Némileg sarkítva azt mondhatjuk, hogy ami Nyugatról sugárútnak látszik, az itthon búvópatakok. Benda Kálmán például monumentális forráskiadásának és kutatásainak tapasztalatait úgy összegezte, hogy „a vérmezői kivégzések csak a radikális politikai akciókat tudták elvágni, a demokratikus polgári törekvések búvópatakok módjára tovább éltek a társadalom mélyén”.²⁰³ A metafora érvényét H. Balázs Éva több évtizedes kutatásainak összefoglalása így erősítette: „A kontinuitás a viharos változások s az azt követő átmeneti nyugalom után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke a jozefinus eszmerendszer örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát. Van, aki a sokat próbált nemzedékből még megéli a kezdeteket, van, aki fián keresztül hat, alkot és örökít.”²⁰⁴

A reformkor tehát az 1780-as években kezdődött. Hajdu Lajos, a jozefinizmus legelmélyültebb hazai ismerője széleskörű levéltári forrásfeltáró munka eredményeképpen úgy mutatta be a II. József uralma alatt tevékeny szerepet vállaló „magyar felvilágosítókat”, mint „az első nagy reformnemzedéket”. Ezek „nemcsak okos planumokat terjesztettek elő, hanem jelentős vagyont is hajlandók voltak áldozni a »nemzet pallérozódása« érdekében”. Ők a könyvtár- és iskolaalapító arisztokraták, mellettük pedig jelen vannak „olyan tisztánlátó és nagyképességű köznemes államférfiak is, mint Pászthory Sándor, „a gyakorlathoz szoros szálakkal kötődő magyar igazgatástudomány máig sem eléggé elismert óriása”. Hajdu Lajos műve szépen érzékelteti, hogy ezek a reformerek úgy voltak „a jozefinizmus támaszai”, hogy egyben helytelenítették a császár kíméletlen alkotmányellenes magatartását, érezték és jelezték a várható ellenhatást, majd aztán „később is részt kértek minden feladatból, amelynek elvégzése előbbre vihette az ország szekerét”.²⁰⁵ Így sikerült kifejezésre juttatni azt is, hogy József császár kezdeményezései milyen alkalmat kínáltak a magyar felvilágosodás érvényesülésére. És ezzel újra megérkeztünk Concha Győző felismeréséhez.

A vita természetesen nem zárult le, és aligha lehet lezárni, olykor csak összegezni, és bölcsen megkerülni. Az összegzésekre részben nagyobb művek jegyzeteiben került sor, részben historiográfiai vázlatokban. Kosáry Domokos fő művének, a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című monográfiájának 1996-os függelékében foglalta össze a vita eredményeit: „A politikai mozgalmak valami közvetlen folytonosságáról természetesen nem beszélhetünk, legfeljebb keskeny szálon, szinte a föld alatt. A felvilágosodás bizonyos szemléleti hagyományai és főleg kulturális és gazdasági törekvései viszont valóban folytatódtak. A laicizálódás, a nemzeti nyelv és irodalom pártolása, a tudományok eredményeinek, a mezőgazdasági áruterelés szervezési és technikai módszereinek ismertetése, népszerűsítése mind ide tartozik, hogy csak a főbb mozzanatokat említsük. A felvilágosodás

²⁰² Idézet Kecskeméti Károly magánleveléből: Párizs, 2004. okt. 29.

²⁰³ Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 1978. 7.

²⁰⁴ H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Budapest, 1987. 328–329.

²⁰⁵ Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, 1982. 108.

programjának bizonyos elemei tehát a politikailag kevésbé exponált területeken, túléltek a válságot, beépültek egyre szélesedő rétegek tudatába, és megvalósulhattak, ha talán szerényebb formában is. Ezeket, mivel nem fenyegették közvetlenül a kiváltságokat, a nemesség nem látta veszélyeseknek, sőt nemegyszer szükségesnek is tartotta, pártolta, éppen a gazdasági-társadalmi fejlődés során beállt újabb változások miatt. Talán éppen e folyamat kontinuitása itt a legfontosabb.”²⁰⁶

Ez a függelék-kiegészítés olyan önkorrekciónak, amely némileg lazítja a fő műben kijelölt 1795-ös cezúra értelmezését. És ezek után már-már felvetődik a kérdés: vajon nem zárult-e le ezzel a vita? És ha nem, akkor mi a tétje? Egyértelmű: a politikai folyamatosság megítélése.²⁰⁷ De az önkorrekciónak nagyvonalúsága Kossuth megítélésében is éreztette hatását. Kosáry Domokos – a rendi nacionalizmus és a felvilágosodott rendiség között ingázó szemléletmódosulásnak megfelelően – 1946-ban Kossuthot „1790 fogalmi zavarát”-ból, a nemesi nacionalizmusból léptette át a liberalizmusba,²⁰⁸ később jelezte, hogy nála is kimutatható „a rendi felvilágosodás bizonyos hatása”,²⁰⁹ 2002-ben pedig „a felvilágosult rendi korlátok” közül, „a régi szűk, rendi nacionalizmus e változatából” érkezett a liberális reformellenzékiséghez. A felvilágosult rendiség és a rendi nacionalizmus már-már összeolvadnak, mert hordozói „a régi, rendi képviselői rendszert akarták korszerűsíteni, saját nemzeti érdekeik szolgálatában, persze még csak önmagukat, a nemességet értve nemzeten”, miközben „1790 szelleme a felszín alá húzódva élt,” majd „az új, liberális nacionalizmusban” 1830 körül „bukkant újra napfényre”.²¹⁰

Kérdés, mi hogyan érkezi meg Kossuthhoz. Mindaz, amit idéztünk, ismételtelen példázza, hogy az átmeneti idők dinamikáját és embereit milyen nehéz jellemezni, miközben az egymásra torlódó eszmefuttatások jól érzékeltetik a változást az állandóságban és az állandóságot a változásban. Hiszen 1830-ból – tehát valamiféle határhelyzetből – visszatekintve a felvilágosodott rendiség már elavultnak látszik, 1790-ben azonban az volt a jozefinizmussal szemben az alternatíva, fellazította a feudális rendszert, és biztosította az átmenetet a felvilágosodásból a liberalizmusba. A rendi nacionalizmust, ha ezalatt a nemesi rendi kohézió ideológiáját értjük, fellazította. Már Bessenyei is a nyitott rendiség vízióját vázolta fel. Ha pedig egy, már a felvilágosodás által fellazított ideológiát értünk rendi na-

²⁰⁶ Kosáry: *Művelődés*, 810.

²⁰⁷ Kosáry: *Művelődés*, 810–812. szerint H. Balázs Éva egy-két példa alapján általánosít, Kecskeméti Károly apák-fiúk sémája „az esetek többségében” nem állja meg a helyét (és az esetek többségét annyira közismertnek feltételezi, hogy példával nem él). Széchenyi István és Ferenc viszonyának jellemzésekor mellőzi Kecskeméti meglátásait. Csáky Móric érveit annak hangoztatásával utasítja el, hogy a folytonosságot is példázó Kövy Sándor – akinek nézeteit még jelezzük – a rendiség híve volt, az egyik – folyamatosságot bizonyítani hivatott idézett – kézirat pedig még Hajnóczy József műve. (Valójában több kéziraatra hivatkozik Csáky Móric, és Hajnóczy kéziratát valóban úgy mutatja be, mint amely az 1811–1812-es diétára vonatkozik; erre először Pajkossy Gábor recenziója hívta fel a figyelmet (*Századok*, 118. évf. 1984. 5. sz. 1066.), és a kéziratban felvetett kérdéseket pedig valóban úgy tárgyalja, mint amelyek ezen diéta napirendjének kérdéseire kapcsolódtak, miután aktualitásukat nem veszítették el. Kosáry nem jelzi azt, hogy Csáky művének szemlélete emberileg és tudományosan mennyivel hitelesebb, mint a marxizáló dichotómia. Szekfű Gyula árnyalt álláspontját a folytonosságról szintén nem jelzi, bár barokk-kultuszát szóvá teszi. Kecskeméti művét sem kritizálja azért, mert az a századforduló utáni felségsértési pert, a századforduló utáni magyar „jakobinusok” üldözését, kivégzését nem mutatja be, amint azt Csáky Móric munkájában (126–128.) viszont megtette.)

²⁰⁸ Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Budapest, 1946. 88.

²⁰⁹ Kosáry: *Művelődés*, 811.

²¹⁰ Kosáry: *Kossuth Lajos a reformkorban*, 2. kiadás. 2002. 64–69., 75., 104.

cionalizmuson, akkor hívei – láthattuk – nemcsak a nemességet értették nemzeten. A nemesség ennek az utóbbinak elitje, mint egy nagy egész része. Ez már a polgári nemzet felé mutat. És maga a polgári nemzetfelfogás is elitista. Az aktív polgárok élhetnek csak választójoggal. A változás mégis forradalmi, és forradalom is kellett hozzá. Mert – mint Kossuth Lajos hangsúlyozta – a polgári nemzet az egy és oszthatatlan szabadságésszeme épült a rendi szabadságok ellenében, és ez egyértelmű fordulat a legitimitás megítélésében: „a szabadság a szabadságok ellen”, a népszuverenitás és polgári társadalom rendezőelve a feudális uralkodói és a rendi önlegitimáció ellenében.

A korszakjelző és a történelem összetettségének áttekintésére szolgáló osztályozó fogalmak egyfajta rendet teremtenek, de olykor globalizáló sémákká is válhatnak, értékesnek nem nevezhető – ideológiailag terhelt – osztályfogalmakra emlékeztetnek.²¹¹ Ha például Kossuth ú. nemesi nacionalizmusát hangsúlyozzuk, akkor háttérbe szorul a felvilágosodás – egy életen keresztül éltetett és érvényesített – öröksége. Mert őt is ifjúkorában kialakított felvilágosult műveltsége tette fogékonyvá a liberalizmus iránt.²¹²

A folyamatosság-vita tömör összefoglalására az új egyetemi tankönyvben került sor. Pajkossy Gábor érdeme, hogy újra explicitté tette a vitát, felidézte a szembenálló álláspontokat, és a folyamatosság „búvópatak”-ként áthúzódó mivoltáról szólt, majd leszögezte: „a kutatásnak azonban mindeddig nem sikerült bizonyítania, hogy e reformtörekvések nemcsak tovább éltek az 1795-öt követő évtizedekben, hanem érdemben hozzá is járultak a reformkor megalapozásához”.²¹³ Önmagán túlmutató észrevétel is ez. Jelzi, hogy a folyamatosság megítélése látószög kérdése is. És talán még azt is érzékelteti, hogy a folyamatosság és megszakíttóság fogalmát a vitapartnerek egymástól eltérő módon értelmezik, és eltérő módon ítélik meg politika és kultúra (irodalom, filozófia, teológia) kölcsönhatásait.

Érdekes, hogy ezekből az összegzésekből kimaradt az a munka, amely magával az 1795 és 1825 közötti időszakkal foglalkozott: Poór János kismonográfiája.²¹⁴ Igaz, ez a munka – szerencsésen – kilépett a folyamatosság–megszakíttóság vitából, mintha az nem is nagyon foglalkoztatná az elméket és borzólná a kedélyeket. Ugyanakkor megválaszolja a kérdést, hogy mi jellemezte a „cenzúrázott Magyarországot”: rossz légkör, rossz közérzet. Láthatjuk tehát, hogy a nyelvújításért folyó küzdelmek éppen ezt a rossz közérzetet fedték el némileg a visszatekintő szem elől. Márpedig – tegyük hozzá – úgy tűnik, hogy Magyarországon sohasem került olyan közel értelmiségi csoport a keleti típusú intelligenciához, mint a felvilágosodás eszmévilágát éltető elit. A rossz közérzet és a tétlenségre ítéltség, az ún. klasszikus orosz intelligencia létérzése. Az orosz értelmiségi politikai reformtevékenység hiányában a parttalan és egyben önostorozó társadalomkritikában élte ki magát. A szelep: a kultúra művelése.

A magyar értelmiségiek alapvetően a kultúra szolgálatában találták meg hivatásukat. A szolgálat elmosta a társadalmi határokat, a szellemi térben nincs is társadalmi rétegtuda-

²¹¹ Fejér György például – Kosáry: *Művelődés*, 284., 516., 578. szerint – „erősen konzervatív rendi nacionalista”, majd „josefinistából reakcióssá lett” figura, akinek munkásságából oklevéltára mellett, „klerikális retrográd szellemű visszaemlékezése” kerül említésre. Láttuk, ennél összetettebb életműről van szó, amely sok vonatkozásban éppen a Kosáry Domokos által is végül már elfogadott folytonosságot képviseli. Miközben Fejér klerikalizmusa – teológiájának elemzése nélkül – megbélyegeztetett, Berzeviczy Gergely vallásossága viszont részletezés nélkül maradt, nehogy haladó mivoltára árnyékot vessen.

²¹² Erről bővebben Miskolczi Ambrus: *Kant, Greguss, Kossuth*. Valóság, megjelenés alatt.

²¹³ Pajkossy Gábor: *Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések (1790–1830)*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem*. Budapest, 1998. 144.

²¹⁴ Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Budapest, 1988.

tuk, maguk közé számították a jobbagságból jövőt éppen úgy, mint a jómódú földbirtokos nemest. Igenelték az ország alkotmányos önállóságát, de igazán nem állhattak ki mellette. Taszította őket az önelégült és hivatalos rendiség, de látniuk kellett, hogy az az abszolutizmus ellenében az alkotmányosságot képviseli, miközben társadalmi reformnak nem ad teret, amelynek az igényét érezték, de módját nem találták meg. A tehetetlenséget a morálizálás jól kiegyensúlyozta. Irodalmi tevékenységük legjava a levelezés, az erkölcsi elmélkedések ideális műfaja. Ez a kultúra-közösség azért a maga módján nagyon is benne élt kora világában. Volt, aki kritikus időszakokban eljárta a megyegyűlésekre, hogy ott lépjen fel az abszolutizmus ellen. Volt, aki hivatalt is vállalt, bár a közhangulat inkább a passzív ellenállásra hajlott. És akadt olyan is, aki besúgó lett. Ezen együttműködéssel szemben a másik lehetőség: a diktatúra igénylése. Napóleonban néhányan éppen az eszményi diktatort látták, de még többen éppen azért félték tőle. Jobb volt a rossz közérzetben élni, mint a kockázatos kaland, amelynek oly sok mártírja és kárvallottja volt. A lehetséges kompromisszum az uralkodóval többet ígért. Egy bizonyos ideig. A napóleoni háborúk alatt ugyanis megugrottak a földbirtokosok jövedelmei. De aztán jött a válság. A forintot leértékelték, az addig szép hasznot hozó gabona és gyapjú ára zuhanni kezdett. A gazdasági pangás politikai válságot érlelt. Az 1830-as európai fejlemények pedig a rendszerváltozás igényét erősítették fel. És ezzel megérkeztünk a klasszikus reformkorba, a politikai liberalizmus korába.

Pillanatfelvétel jelezheti a fordulatot: „Magányos reformerek helyett reformmozgalom” – így jelezte Gergely András az 1830 előtti és utáni idők különbségét és egyben szoros összetartozását is.²¹⁵ És így foglalta össze a vita és a vita megkerülésének tanulságait.

A vita bölcs megkerülésére (és egyben a folyamatosság határozott és kiegyensúlyozott érzékeltetésére) példa az, ahogy Vörös Károly az 1970–1980-as évek nagy történészvállalkozásában, a tízkötetes Magyarország történetében összefoglalta az 1820-as évek fejleményeit, alapvetően Barta István kiadatlan művére és saját évtizedes tapasztalataira építve. A megkerülés valójában polemizálás nélküli polémia: „Tévedés lenne ugyanis azt hinni, hogy az 1790-cel országosan megindult politikai aktivitás [...] a jakobinus mozgalom vérbe fojtásával lezárult. A politikai–társadalmi változás igénye immár elválaszthatatlanná lón bármely olyan, akár kulturális, akár gazdasági törekvéstől, mely ha csak kevésbé vagy óvatosan is, de a maga területén a fennálló állapotok javítására, modernizálására irányult.” Igaz, hogy ezek „alaktalan, szervesen, nem is mindig tudatos reformigények” voltak. Az 1820-as évek operátumai sem álltak össze rendszerbe. De végül is bennük „1830 nyarán legfőbb vonalaiban készen áll [...] a magyarországi fejlődés megoldandó kérdéseinek gyűjteménye, és készek a lehetséges megoldási javaslatok”. Egy-két év múlva pedig kész a társadalom, a politizáló társadalom válasza is – hangsúlyozta Vörös Károly.²¹⁶

A folytonosság-vita – mint láttuk – a magyar liberalizmus genealógiájáról szól, és kapcsolódik ahhoz a még nagyobb vitához, amelynek tárgya Széchenyi, Kossuth és a centralisták történeti szerepének megítélése, brutális egyszerűséggel szólva, a vitázók arról (is) nyilatkoznak, hogy kik lehetnek a mi szellemi őseink, és mi miként is viszonyuljunk hozzájuk. Erről talán nem is illik beszélni, mert mindezt hallgatólagosan tudjuk, és tudomásul vesszük. Mint ahogy azt is, hogy a történész szeret üzengetni a mának. (Minden történészben valahol ott lappang a politikus.) Már az is üzenet, ha realizmusra int, a forrásokhoz való hűségre. Csakhogy a források nem beszélnek. Megszólaltatásukhoz kell a forráskritika. Ez már majdnem művészet, mert belejátszik a történész egyénisége, szellemi elkötelezettsége

²¹⁵ Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, 1987. 20.

²¹⁶ Vörös Károly: *Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830)*. In: Mérei Gyula (főszerk.) – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története*. 5/1. Budapest, 1983. 639., 662.

és látóköre, sőt lelki alkata és habitusa, a változásokról szerzett gyakorlati tapasztalatai, melyek a 20. század emberének alaposan kijutottak. A folytonosság és megszakítottság légkörében a tudományos tézisek mélyen személyes üggyé válnak, miközben közügyet érintenek. Példaként Kecskeméti Károlyt idézzük, aki szóban – egy interjúban – azt is elmondta, amit írásban – így *expressis verbis* – korábban nem fejtett ki: a sokat emlegetett „kontinuitás hangsúlyozása mindenekelőtt azért fontos, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve. Ez nincs meg sem a lengyeleknél, sem a cseheknél, sem az osztrákoknál. S ma is még a liberalizmus a referencia Magyarországon, akár úgy, hogy azt jónak minősítik, akár úgy, hogy elmarasztalják.”²¹⁷ Tehát az ellenfelvilágosodás és az antiliberalizmus maga is propaganda a felvilágosodás és a liberalizmus mellett. Ez az a felismerés, amely Kecskeméti Károly könyvének, illetve érvelésének sajátos dinamikát ad.

Valószínű, hogy a liberális norma érzékeltetésére gondolhatott Vermes Gábor, Kecskeméti Károly művének egyik elemzője, bár érdekes módon ezt az üzenetet nem rekonstruálta bírálatában. Ezen kritikus szerint „Kecskeméti úgy érzi, hogy valami misszió felelőssége nyugszik a vállán”. Ez a küldetésstudat – a kritikus szerint – csorbítja a történész racionalitását: „E misszió véghezvitelében Kecskeméti szellemtörténésszé válik, s két különböző korszak hasonló vagy azonos gondolataiból kovácsol folytonosságot. Ezzel beavatkozik a régi vitába. Mályusz Elemér és Moritz Csáky hitt az 1790-es évek és a reformkor közti folytonosságban. [...] Szekfű Gyula, Kosáry Domokos és kisebb mértékben Gergely András tagadta ezt.”²¹⁸ Ami Szekfűt illeti, láttuk, nem egészen így áll a dolog. Mályusz Elemér viszont tagadta a folytonosságot. Igaz, 1923-ban még hangsúlyozta, hogy Széchenyi előtt is jelentkeztek reformigényeket valló értelmiségiek,²¹⁹ de éppen a Vermes által említett Kossuth-cikke szerint „három évtized reakciós kormányzása kiöli az emberekből a reformkedvet”, az 1790-es években még oly tevékeny köznemesség elparlagiasodott, újra kellett mindent kezdeni.²²⁰ Egyébként Vermes is a maga módján a folytonosságot érzékeltette, amikor a két korszak azonos és hasonló gondolatairól írt... A Kecskeméti-”misszió” Vermes-féle elutasítása tehát – a maga nemében – példa arra, hogy miként lehet az antifolyamatosság dogmájának zászlaját magasra emelve, a folyamatosság gondolatát a verbális térben képviselni. Igazában ugyanis nincs érve Kecskeméti érvei ellen, csak a historiográfiai hagyomány és a másik fél racionalitásának tagadása, ami nem a legjobb hagyomány, mert a dogmásmásodást erősíti, márpedig a tudományban – elvben – nincs dogma.

Valószínű, hogy a folytonosság kérdésének megítélésében korlátozó módon hatott a mentalitástörténeti kutatások hiánya. Az irodalomtudomány a maga módján átvette a mentalitás vizsgálatának szerepét, bár az irodalomtudomány és a történettudomány között alapvető különbség az, hogy az előbbi elsősorban a remekművekkel foglalkozik, az utóbbi pedig az átlagos megnyilvánulásokkal, a hétköznapi jelenségekkel.

²¹⁷ „... a reformkor nem kezdet, hanem folytatás”. Interjú Kecskeméti Károlyval. Készítette Deák Ágnes. *Aetas*, 15. évf. (2000) 1–2. sz. 297.

²¹⁸ Vermes Gábor: Félelem és nemzet. *Buksz*, 1994. 4. sz. 443. Concha Győzőt nem említi a bíráló.

²¹⁹ Mályusz: *A reformkor*, 75.

²²⁰ Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet*, 6. évf. (1928) I. 172. (A dolgozat végén Mályusz újragondolta Szekfű szelektív antiszemizmusát, és monolit antiszemita konstrukcióval állt elő. Lásd Miskolczi Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái*. (Megjelenés alatt.)

Az irodalom- és művelődéstörténetben példát találhatunk arra, hogy miként emelkednek ki értékítéletek a folytonosság-vita már-már intertextuális szövevényéből. „Hosszabb távon mégsem lehetett megállítani fejlődést” – hangsúlyozza Szegedy-Maszák Mihály, mintegy a vitára utalva: „Ami eleinte megszakítottságnak mutatkozott, utóbb folytonosságnak bizonyult.” És az 1770-es évektől a 19. század elejére „megerősödött a polgárosuló nemesi kultúra”.²²¹ A politikai életben ugyanis kemény csapást lehetett mérni a felvilágosodásból sarjadt demokratikus törekvésekre. A politikai életből ki lehetett szorítani a felvilágosodással összefonódó közbeszédet. Az irodalom viszont a folytonosság színtere maradt, a felvilágosodásból a liberalizmusba ivelő folyamatosságé; a problémát a periodizálás, újabb és újabb gondolati tartalmak és kifejezési formák megjelenítése, elemzése jelenti. A dogmatizáló ideologizálásnak az irodalomtörténet jobban is ellenállt, és a történetész-kedélyeket kissé borzoló folyamatosság-vitára legfeljebb célzásokkal utalnak, vagy tapintatos hallgatással mellőzik.²²² Igaz, a történészek nem igazán vették és veszik figyelembe az irodalomtörténészek munkáit. Márpedig, mint Fenyő István írja: „Olyasfajta »másik valóság« ekkor a magyar irodalom, mely mintegy magába szívja és összegzően felmutatja a közönségnek a társadalmi tennivalókat, a feladatokat, a gondokat és problémákat – azonnal és nagy erővel hat a primér társadalmi valóságra.”²²³ Az 1790-es évek lendületének megtörése után ez a „másik valóság” lehetett a felvilágosodás szellemének (egyik) valósága. Az irodalom valamiféle szeizmográf volt. Közhely, de igaz: ami az irodalmi térben történt, évtizedek múltán bekövetkezett a politikában.

A társadalmi tagolódás, a művelődés és az ideológia összefüggéseinek feltárását célzó igény az irodalomtörténet eszmetörténeti és irodalomszociológiai irányzatában termékenyen érvényesült. Már Szerb Antal felvetette 1934-es halhatatlan *Magyar irodalomtörténetében*.²²⁴ Az elmélyült vizsgálódásnak köszönhetően a korai magyar nacionalizmus egyes jelenségeinek árnyaltabb képe rajzolódik ki irodalomtörténeti munkákban, mint a történetírásban. Bíró Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1780-as években a nemesi származású tollforgatók mellett megjelentek a plebejusi származású literátorok, akik számára a nyelv nemcsak eszköz a művelődésre, hanem a nemzet létének jele és valósága, a nyelv-művelés pedig életforma, saját érvényesülésük útja-módja.²²⁵ Az új nemzetfogalom nem más, mint „a nemzet színeváltozása”. Bíró Ferenc ezen találó kifejezés felelevenítésével érzékeltette a változást,²²⁶ amelyre láttuk, hogy először Szekfű Gyula utalt az *Iratokban*, és aztán a *Magyar történetben* már elfelejtette. Kármán József szerint a nemzeti nyelv, már-mint a magyar nyelv „hazafivá átalváltotat”.²²⁷ Kármán, a plebejusi értelmiségi csoport egyik jellegzetes tagja természetesen először azt emelte ki, hogy a nyelv az alkotmány paládiuma. Fejtette ezt 1794-ben, és nem minden kritikái él nélkül, éppen a nemesi világgal szemben. A politizáló nemesség ugyanis sok okból még ahhoz tartotta magát, hogy a ruha teszi az embert, számára a nemesi viselet volt a nemzeti identitás első és megkülönböztető jele. Ezért Szirmay Antal 1790-ben ezt olvasta érdekes utopisztikus látomásában egy az

²²¹ Szegedy-Maszák: *A polgári társadalom*. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*, 345.

²²² Példaként csak három újabb szintézisre utalnánk. Fenyő István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Budapest, 1983.; Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, 1998.; Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest, 2003.

²²³ Fenyő: *Haza s emberiség*, 7.

²²⁴ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet. I–II*. Cluj-Kolozsvár, 1934. 20–21.

²²⁵ Bíró: *Nemzet*, 1984.

²²⁶ Bíró: *A felvilágosodás*, 152.

²²⁷ *Első folyóirataink: Uránia*. Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, 1999. 15.

1790-es diéta munkájáról szóló – képzeletbeli – könyvben: „A Magyar Nemzetnek színeváltozása. Elhajítottak az idegen öltözetek; az hajok tisztességes rendbe szedettek, a puhaság férfiúi és magyarokhoz illő vitézi tekintetre változott; az önnön maga haszna keresését pedig mindenkinek szívéből elűzte a hazának szeretete.”²²⁸ A színeváltozás kiteljesedése hosszú, olykor reménytelennek látszó évtizedek műve volt. Belső dinamikáját birtokos és birtoktalan nemesi, valamint plebejus értelmiségi versengése és együttműködése biztosította: Bíró Ferenc kifejezéseivel: „különös dialógus, furcsa küzdelem és bizarr játszma”.²²⁹ A játékmesterek érdekegyesítők. Cházár András úgy oldotta fel nyelv és ruha ellentétét, hogy mint 1806-ban Gömör megyéhez intézett értekezésében írta: „A nyelvhez tartozik a ruházat is.”²³⁰ A „plebejus” értelmiségi pedig úgy, hogy igyekeztek nemességet szerezni, mint Kis János evangélikus szuperintendens, Dugonics András, és a már-már kriptojakobinus román író, Ion Budai-Deleanu, vagy egyszerűen nemesnek mondták magukat, mint Batsányi János.

Az irodalmi térben a színház világa lett az átmenet és folytonosság terepe. Jellemző, hogy Kulcsár István 1814-ben már-már az általános népakarat modern fogalmának bevetésével sürgette a Nemzeti Színház felállítását: „ez a Nemzet érezi maga erejét, és nem annyira örökösen szerzett gazdag földjével dicsekszik, mint hat milliom embernek megegyező gondolkodásával. Csakugyan a született magyarokat és magyarul szólókat Magyar- és Erdélyországban kevesebbre nem tehetni, noha a törvény előtt mind a 10 milliom lakosok m[agyar]. polgárok.”²³¹ Az imígyen megidézettek aztán egy emberöltő múlva színre is léptek. És az is jellemző, ami a *Bánk bánnal* történt. Az 1810-es évek derekán írta Katona József, pályázati műként ezt a klasszikus magyar drámát, de a kortársak egyszerűen nem ismerték fel a jelentőségét. A kolozsvári bírálóbizottság említésre sem méltatta. A pesti cenzor nagylelkűbb volt, mert nem engedte ugyan színpadra, de engedélyezte a darab kiadását, amiért meg is fedték. A színdarab egyébként 1833-ban indult diadalútjára, Kassán és Kolozsváron keresztül Pestre, mintegy jelezve a folyamatosságot és annak érvényesülését. Ez némileg elfedi azt, ahogy – Horváth János jellemzése szerint – „az első igazán városi író”, Kisfaludy Károly „az irodalomnak Bessenyei óta hovatovább szétmenő ágait [...] egyesíti”, aminek eredményeképpen majd „az irodalmi élet zöme” az ő „szintézisét követi”.²³² Ezek az írók – mint Bánóczy József oly találóan jelezte – „a múlttól szólnak, de a jelent festik, és a jövőt tartják szem előtt.”²³³

A folyamatosság mellett szól a magyarországi filozófia története is. A szabadságeszme filozófiai megalapozásához – évtizedes erőfeszítések nyomán – ugyancsak az 1810-es évek derekán megjelent jelentősebb művek járultak hozzá.²³⁴ Mindez pedig a magyarországi felsőoktatási hálózatnak köszönhető. Minden kollégiumban akadt egy-két nagyszabású gondolkodó, aki a felvilágosodás eszmevilágából adott tovább valamit, és a vaskalaposok ki-rohanásai csak fokozták a tiltott gyümölcs iránti vágyat. Az ellenfelvilágosodás így a felvilá-

²²⁸ Sz.[irmai] Sz.[irmay] A.[ntal]: *Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar profétának látása szerint*. Pozsony, 1790. 190.

²²⁹ Bíró: *A felvilágosodás*, 16–18.

²³⁰ Rapant: *Ilegalná mađarizácia*, 71.

²³¹ Kulcsár István: *Hazafiúi javallás magyar nemzeti Theátrum építéséről, mely egyszersmind a fejedelmi szövetség győzedelmének és a három felség Pesten létének emlékeztető jele legyen*. Pest, 1814. 10.

²³² Horváth János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Budapest, 1955. 7., 28.

²³³ Bánóczy József: *Kisfaludy károly és munkái. II.* Budapest, 1883. 126.

²³⁴ Mészáros András: *A filozófia Magyarországon*. Pozsony, 2000. 100–108.

gosodás melletti propaganda is lehetett. A főiskolai világ pedig ezernyi szállal kapcsolódott a közülethez. Ez a főiskolai világ volt a politika iskolája, az alkotmányosság iránti igények ápolásának szellemi műhelye. Az iskolából sokak útja a szószékre vezetett. És ott az ígihirdetésben a főhatalom iránti lojalitás hangoztatása mellett a felvilágosodás és a liberalizmus eszmevilága körvonalazódott, anélkül hogy a felségsértés vádját magára vontja volna. Példaként idézzük a még konzervatívnak nevezhető Szoboszlai Pap Istvánt: „a polgári szabadság abban áll, és ott van, ahol minden a maga akaratját találja fel a közönséges akaratban, amely törvényé lett, ahol annak az egynek, aki uralkodik, minden rendelése arra céloz, hogy a sok ezerekből álló egésznek célja, boldogsága, java előmozdítottassék.”²³⁵ 1821-ben beszélt erről, amikor Őfelségét köszöntötte, és közben – akarva, nem akarva: ki tudja? – Rousseau, Kant és Hajnóczy eszméit is tolmácsolta. 1849-ben a függetlenség védelmében folytatta az ígihirdetést, majd újra aulikusként mentette, ami menthetőnek látszott.²³⁶

A magyar alkotmányfejlődés hosszú távú folyamataira tekintő szemléletben az anti-abszolutizmus az a döntő mozzanat, amely a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés keresztútjában érvényesül. Szabad György 1983-as akadémiai székfoglaló értekezésében a folytonosság-vitára való hivatkozás és kitérés nélkül érvényesül a folytonosság valósága; éspedig az önálló államiságért folytatott küzdelmek bemutatásában. Annak elemzésében, hogy az 1790–1791-es magyar országgyűlés miként iktatta törvénybe az ország függetlenségét, ami a rendiség és az abszolutizmus összefonódásának világában csak fikció lehetett, de az 1830-as évektől 1848-ra kiteljesedtek „a Magyarország fiktív függetlenségének valódivá konvertálására irányuló törekvések”.²³⁷ Az eszmék terén pedig – hangoztatja ugyancsak Szabad György – a felvilágosodásellenes abszolutizmus alatt „búvópatakok”, pontosabban „búvópatakok hordozta felismerések” biztosítják a felvilágosodástól a liberalizmushoz vezető folytonosságot, amelynek szilárd alapját az antiabszolutizmus mélyen gyökerező hagyományai alkották.²³⁸ A búvópatak – mint jeleztük – metafora. A felvilágosodásból táplálkozó tiltott szabadgondolkodás áramait érzékelteti, amelyek keresték az utat a nyilvánosság terei felé. A felismeréseket röpiratokban, cikkekben juttatták kifejezésre, amennyire a cenzúra és az öncenzúra engedte. Mindkettő bénító hatású. Látni fogjuk, Kossuth volt az, aki mindkettővel együtt élve valósággal szárnyakat öltött mindkettő leküzdésére.

A folytonosság-vita szabadelvű újraolvasását célzó igény vonzásában vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogy maga Kossuth miként látta a folytonosság kérdését.

Kossuth Lajos „hozzászólása”

Bár a vitaindító Concha Győző az 1880-as évek derekán meglátogatta Kossuth Lajost turini magányában, a folytonosság–megszakítottság kérdése közvetlenül nem került szóba (igaz, közvetett módon – majd jelezzük – már igen). A kérdést maga az élet vetette fel. 1883-ban ugyanis Bereg vármegye köszöntötte „a turini remetét”, mint egyikét azoknak, „akik »legázolt nemzeti létünk visszaszerzését tűzték ki életük feladatául«”. Kossuth válaszában sza-

²³⁵ Szoboszlai Pap István: *Hazafiúi elmélkedés, mellyel Őfelségének az ausztriai császárnak a mi felséges királyunknak Első Ferentznek születése örvendetes napján*. Debreczen, 1821. 11.

²³⁶ Varga Zoltán: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére*. Debreczen, 1934. 72.

²³⁷ Szabad György: *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában*. Budapest, 1986. 20.

²³⁸ Szabad György: *Az antiabszolutizmus hagyományai a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés keresztútjában*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Közgyűlési előadások*. 1999. Budapest, 2000. 28.

badkozott, az általános haladáshit szellemében jelölte ki saját helyét a nemzeti fejlődésben: „A nemzeti ébredés, melynek legtevékenyebb szakába az én közéletem is bele esett, nemcsak nem egyes kijelölhető személyeknek, de még csak nem is egy nemzedéknek műve volt.” A szabadkozás nem álszerénykedés, hanem éppen saját történelmi szerepének a kiemelése annak érzékeltetésével, hogy cselekedeteinek indítékai mélyen a történelemben, történelmi szükségletekben és érdekekben gyökereztek, és így egyszerre kellett biztosítani a nemzeti önállóságot és megtenni „a szabadelvű reformok”-at. „E két egymást kölcsönösen feltételező s kölcsönösen biztosító iránynak már az 1790-ki országgyűlés törvényeiben is, de még sokkal inkább tanácskozásaiiban s bizottságainak a szabadelvű átalakulás vágya felől tanuskodó reformterveiben oly nyilatkozványait birjuk, melyek mindenkit meggyőzhetnek, hogy 1848 nem úgy toppant elő, mint Pallas Athene Zeus agyából a görög mítosz szerint, hanem már 1790-ben fogamzott.”²³⁹

1848 fogamzása 1790-ben! – erre nem is egy mai történész azt mondaná, leegyszerűsítés. De hát a kortársaknak joguk van a maguk módján átélni a történelmet. És akadt, aki a Népek Tavaszán át is élte a folyamatosságot, például a Beethovent megihlető Brunsvik Teréz grófnő, aki 1848 áprilisában meg is vallotta: „Amit 50 évig kívántam, akartam, amiért harcoltam [...], most itt van, megtörtént néhány óra alatt. A kertész tudja, mikor érik be a mag, amely egy perc alatt szétfeszíti a magházat, ami magába zárta.”²⁴⁰

Kossuth, aki az átalakulás nagy kertésze volt, azért mégsem látta ilyen egyszerűnek az átmenetet. Folytassuk a megszakított idézetet: „Történetírásunk legérdekesebb egyszerűmindent legtanulságosabb feladatai közé számítom nyomról, nyomra követni mindkét irányban azon eszmék szülemelésének kínos vajúdasait s konkrét tervekké fejlődésük fázisait, melyeknek igéje 48-ban megtestesült. De e nyomkutatás csak akkor teendő a történetírást az élet mesterévé, ha a történelmi bölcsélet művelésével köttetik össze, melynek feladata nem személyekkel bíbelődni, hanem világosságba helyezni a történelmi kényszerítés törvényét, melynek ellenállhatlan befolyása alatt a legellentétebb szándékok, a reakció botor átalkodottsága, úgy miként a türelmetlenség erőfeszítése, a vakbuzgóság mint az értelem, a nagyravágás mint az önzetlen hazafiság, a bűn mint az erény közrehatni kényszerítettnek azon eszme megvalósítására, mely – maga is a történelmi szükségyszerűség kifolyása – irányt szab egy-egy korszak törekvésének; épp úgy mint a fizikai természetben a hatalmas folyó hömpölygése, a dörgő zuhatag, a csendes patak s a suttogó csermely mind a tenger felé vonzanak.”²⁴¹

Kossuth vallomása a történetírásról azért is érdekes, mert üzenetének címzettjei, a történészek közül a viták során – tudtommal – senki sem idézte fel. (Igaz, Barta István többször is jelezte, hogy Kossuth a reformmozgalom kibontakozását az 1790-es évekbeli operátumok vitájával kapcsolta össze.) De hát úgy látszik, nem egyszer úgy ítélkezünk Kossuthról és koráról, hogy nem olvassuk, csak a vonatkozó időszakban született forrásokat, mintha ezek birtokában jobban tudnánk, hogy mi történt, mint maguk az események részesei.

Kossuth idézett nyilatkozata talán valamiféle historiográfiai neurózis áldozata lett, az eredmény a historiográfiai csönd. Márpedig senki sem tudta ilyen röviden érzékeltetni a folytonosság belső dialektikáját, éspedig azt, hogy az átalakulást célzó – olykor egymásnak is – feszülő szándékok, sőt az ellenlépések is a nagy rendszerváltozásra való törekvést erősítették, és annak kedveztek. (Egyszerűen szólva, a reakció butasága is olykor jól jött.) A lé-

²³⁹ Kossuth Lajos iratai. X. Szerk. Kossuth Ferenc. Budapest, 1904. 100.

²⁴⁰ Hornyák Mária (szerk.): „Magyarország, Veled az Isten!” Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Budapest, 1999. 96–97.

²⁴¹ Kossuth Lajos iratai. X., 100–101.

nyeg természetesen a rendi alkotmányosság átmagyarásával a polgári alkotmányosság kialakítása. Régi fogalmak vagy szóképek megtöltése új tartalommal. Munkánk alapvetően erről szól. Ami pedig sémáinkat illeti, ezek absztrakt fogalmak és metaforikus kifejezések ötvözetei. Metaforikus példalózatásaink során általában a négy világalkotó elem (levegő, víz, tűz, föld) egyikével élünk, hogy a forradalmat megelőző forrongás és aztán a forradalom dinamikáját jellemezzük, leírjuk a lét életét. Kossuth – képzavar nélkül! – két elemet kombinált. A nyomkutatás az útra, a földre utal, arra, hogy a földön kell járnunk. Az út az egyéni magatartás metaforája, hiszen az úttörés, az utak megválasztása egyéni döntés eredménye. A víz pedig az eszmeáramlatok és a kollektív tudat metaforikus megjelenítése. Csermely, zuhatag, patak, folyó hatalmas gyűjtőterületet jelenítenek meg az olvasó szeme előtt. És egyben azt is jelzik, hogy nagy történelmi időkben eltérő természetű törekvések is egyesülnek. A vizek sodrása pedig arra az ellenállhatatlan erőre utal, amely magával ragadhatja az embereket és a tömegeket. Így az ember egyszerre lehet földön járó és navigátor. A történésznek pedig Európa egészét kell szemmel tartania.

Kossuth idézett vallomása már későbbi reflexió eredménye. Jelzi, hogy folyamatosságot látott, és mondhatnánk, megteremtette a maga politikai eszmevilágának múltból a jövőbe ívelő folyamatosságát. A folyamatosság a történelmi emlékezet alapja és terméke is. Akkor szűnik meg, amikor már a jelen nem tart igényt a múltra, vagy azt pillanatnyi állapotának megfelelően át akarja magyarázni. Ha igen, akkor önmagát keresi benne, önmagából is visszavetít sok mindent. Ezért is a sok metaforikus kifejezés, amikor jellemezni akarjuk a bonyolult történelmi folyamatokat. Ha át tudjuk élni, azt hisszük, hogy megértjük a történelmet, akkor jönak és találónak tartjuk ezen kifejezéseket, ha nem, akkor újakat keresünk.

Szűkebb szakmai szempontból a folytonosság-vita periodizációs vita. A probléma az, hogy az eszmék, az irodalmi irányok, stílusáramlatok, köztörténelmi események kronológiája nem esik egybe egymással, nem is beszélve az időfogalom változatairól.²⁴² Történészek és irodalomtörténészek vitája is részben ebből fakad. A maga módján mindegyik periodizáció legitim, ha érvekre épül. Korszak és alkorszakhatárok kijelölése mindig is vita tárgya marad.²⁴³ Aligha lehet vitatni, hogy az 1830-as évek elejétől a politikai liberalizmus a korszakalkotó jelenség, de a felvilágosodás és liberalizmus oly sok vonatkozásban érvényesülő folyamatossága alapján. A közélet az 1790-es évek operátumainak vitájával folytatódott, a felvilágosodás a liberalizmusban teljesedett ki. Viszont egyes irodalomtörténészek is okkal hozták előre a reformkor kezdetét az 1820-as évekre, mivel a reformkorra jellemző eszmék már akkor – megint – jelentkeztek.²⁴⁴

A periodizáció nézőpont és konszenzus kérdése, a korszak segédeszköz, és „segédeszközünk konstrukció”.²⁴⁵ A folytonosság-vita ideológiai tétje – ha a vitát ideologizáljuk – a következő: a magyar liberalizmus különböző külső hatások következménye vagy pedig szerves fejlődés eredménye. Az első esetben a magyar liberalizmus valamiféle hirtelen megvilágosodás és transzfiguráció folyamánya, amelynek irányát és jellegét megszabják a nemesi osztálykorlátok, a tömegek éretlensége és értetlensége, különböző mostoha feltételek és az 1830-as években új kedvezőbb nemzetközi helyzet stb. – kinek-kinek a maga ízlése szerint. A második esetben hosszútávú történelem munkájának lehetünk tanúi, hosszú érlelődési folyamatoknak, amelyek elé komoly akadályok tornyosultak, majd aztán látványos neki-

²⁴² Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 2002. 351–359.

²⁴³ *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Budapest, 1968.

²⁴⁴ Szabolcsi Miklós: *Bevezetés*. In: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története*, I. Budapest, 1979. 13.

²⁴⁵ Kövér: *A felhalmozás*, 359.

lendüléseknek. Ne felejtsük, 1790-hez kellett jó két évtizednyi felvilágosult abszolutizmus, annak hatékony és meddő reformtörekvései. 1830–1832-höz pedig még több időre és újabb európai változásokra volt szükség. A 18. század végén „a forradalom mindenütt megöli a reformot”,²⁴⁶ 1830-ban viszont életre serkentette. Forrásaink a szerves fejlődés mellett szólnak, honi beidegződéseink pedig a transzfigurációs modell elfogadottságából erednek, pontosabban egymást éltetik...

A folyamatosság nem egyszerűen azonosság, hanem folyamat: hagyományéltető, hagyományra hivatkozó és épülő változás. Kétféleképpen lehet jellemezni: metaforikusan és paradigmaticusan. Általában metaforákkal élünk. Ezek is kifejezők, ha mentesek a képzavarától. Hogy a kor egyik „eredeti egyéniségét”, Köteles Sámuel marosvásárhelyi református kollégiumi tanárt idézzük, akit a 30-as években maga Metternich cenzúrázott²⁴⁷: „Az Énnek személyes ugyanazonsága (identitas personalis) vagy az öntudat egysége (identitas conscientiae), melynél fogva lelkünk sokféle változásai közt is tudjuk: miképpen vagyunk, kik voltunk hajdan. Ezen személyes ugyanazonság képét egy folyóvíz mutatja.”²⁴⁸ A folyóvízé, amely mindig új és új vizekkel válik hatalmasabbá, sok forrásból fakadó eret egyesít, ahogy azt Kossuth is érzékeltette, miközben – ha megnézzük idézetünket, láthatjuk – a forrás felé indult.

Az egyéni történelem azt példázza, hogy az átmeneti időkben mindenkinek magának kellett megtalálnia a saját helyét, és ez már korántsem volt olyan egyenes vonalú fejlemény. Az idős Kossuth – mint jeleztük – az átmenet kérdését történetbölcseleti kérdésnek tekintette, leszólta a személyekkel való „bíbelődést”. Márpedig ez fontos feladat. Hajdani és mai kortársak egyaránt szorgalmazták.

A bölcelet, a történelemfilozófia magyarázati lehetőségei mára némileg kimerültek. Vissza az egyénekhez! Úgy tűnik, az egyéni életpályák vizsgálata jobban érzékelteti, hogy mit jelentettek a nagy történelmi folyamatok, vagy legalábbis ezeket jobban megvilágítja. Egyének története is érzékelteti az eszmék életét. Hiszen a történelem emberek története. Az egyéneknek döntenie és választania kellett, hogy milyen úton jár.

Kérdés, Kossuth egyéni történelme mit tud mondani a folyamatosság–megszakítottság vitában. Más szóval, azt kell vizsgálnunk, hogyan lett Kossuth szabadelvű. Mert ő maga nem tartozott a felvilágosodás hagyományait nagy könyvtárakkal melengető családi körhöz, bár abból az ún. rendi és polgári világból lépett elő, amelyet már át- és átszöttek a felvilágosodás eszméi. Az 1830-as évek felé közeledve – mint Szabad György hangsúlyozza – „válaszúthoz érkezett”, itt pedig „új és meghatározó ismeretek és élmények a reformok útjára terelték”.²⁴⁹ Egyszóval: döntenie kellett, hogy a fennálló rendszer szolgálatában helyezkedik el, vagy új rend kialakítása mellett lép színre, és annak szenteli életét. Ő maga később így látta az alternatívát: nem „felemelkedni a porból”, hanem csúszni „a csúszóknak utálatos, de nagy seregével”, vagy pedig harcolni „az emberiség avulhatatlan jussai”-ért.²⁵⁰ Más szóval: némi anyagi előnyökért a kormányzat szolgálatába állni, vagy vállalni mellőztetést, üldöztetést – a siker reményében, és nem is rossz társaságban. Az alternatíva reális, ha arra gondolunk, hogy a kormányzat módszeresen le tudott kenyerezni az ellenzékiségbe belefáradt vagy anyagi nehézségekkel szembekerülő, nyugodtabb életre vágyó alakokat. Az el-

²⁴⁶ Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 564.

²⁴⁷ Miskolczy Ambrus: Metternich – a filozófus Köteles Sámuel ellen. *Confessio*, 5. évf. (1981) 2. sz. 48–51.

²⁴⁸ Köteles Sámuel: *Philosophiai anthropologia*. Buda, 1839. 26.

²⁴⁹ Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, 2002. 13.

²⁵⁰ Kossuth levele ismeretlennek. 1832. nov. 26. Kossuth Lajos Összes Munkái, VII.

lenzékiség pedig a történelem tanúsága szerint a vérpadhoz is vezethetett vagy örök száműzetésbe. A választás persze csak bizonyos helyzetekben ilyen drámai, vagy válik azzá. A köpenyegforgatásnak is megvan a maga gyöngéd bája. Pulszky Ferenc az emigrációból hazatérve, gyakorolta az átállás művészetét, így idézte meg az 1830-as évek légkörét: „... azt hitték még nálunk, hogy a hivatal oly csáberóval bír, melynek ellenállni nem lehet. Hiszen az öreg Beniczky is úgy tanította Lajos öccsét: opponálni jó, alispánnak lenni jó, követnek megválasztatni jó, liberális beszédek tartani jó, de akkor vess bukfcencet öcsém, akár a kerületi táblához, akár konzíliumhoz, akár a kuriához, ezt teszi az okos ember.”²⁵¹

Amikor Kossuth eltűnődött a folytonosságon, és a sok „okos ember” bukfcenceire gondolt, amelyeknek tanúja lehetett, számára fájdalmas tapasztalatok tárháza villanhatott fel, és ezért is vetette el az egyénnel bíbelődő „nyomkutatás”-t. Még bízott az eszmék erejében. Eszmei síkon pedig vigasztalóbbnak tűnt a folytonosság, sőt ez lehetett a remény forrása. Ugyanakkor az ő egyéni története korántsem lehangoló.

²⁵¹ Pulszky, *Életem*, I. 178.